

ISSN 2617-8036

ELMİ XƏBƏRLƏR

Humanitar Elmlər seriyası

2 / 2022

ELMİ XƏBƏRLƏR

HUMANİTAR ELMLƏR

№ 2, 2022

REDAKSIYA HEYƏTİ

1. **Rzayev Fikrət (BAŞ REDAKTOR)**
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan
2. **Məmmədov Zaur (APARICI REDAKTOR)**
Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan
3. **Abdullayev Əfqan**
Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan
4. **Abiyev Aydın**
AMEA-nın Akademik Ziya Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
5. **Ağazadə Yədulla**
Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan
6. **Əlizadə Hikmət**
Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan
7. **Əliyev Bəxtiyar**
Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan
8. **İskəndərov Anar**
Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan
9. **İmanov Telman**
Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan
10. **Kafkasiyalı Ali**
Atatürk Universiteti, Erzurum, Türkiyə
11. **Kazımov Kamran**
Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan
12. **Qasımlı Musa**
AMEA-nın Qafqazşünaslıq İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
13. **Qorobets Lyudumilla**
Armavir Dövlət Pedaqoji Universiteti, Armavir, Rusiya
14. **Qasımlı Məhərrəm**
AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
15. **Quliyev Akif**
Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan
16. **Məmmədov Məsud**
Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan
17. **Məmmədov Arif**
Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan
18. **Nikitenko Zinaida**
Moskva Dövlət Pedaqoji Universiteti, Moskva, Rusiya
19. **Orucov Vidadi**
Bakı Dövlət Sosial-İqtisadi Kolleci, Bakı, Azərbaycan
20. **Səbzəliyev Sifariz**
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan
21. **Tahirov İlham**
AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
22. **Tahirli Abid**
AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

EDITORIAL BOARD

1. **Rzayev Fikret (EDITOR IN-CHIEF)**
Azerbaijan State Pedagogical University, Baku, Azerbaijan
2. **Mammadov Zaur (MANAGING EDITOR)**
Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan
3. **Abdullayev Afgan**
Azerbaijan University of Languages, Baku, Azerbaijan
4. **Abiyev Aydin**
ANAS Institute of Oriental Studies after Academician Z.M.Buniyadov, Baku, Azerbaijan
5. **Agazade Yadulla**
Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan
6. **Alizade Hikmet**
Baku State University, Baku, Azerbaijan
7. **Aliyev Bakhtiyar**
Baku State University, Baku, Azerbaijan
8. **Iskandarov Anar**
Baku State University, Baku, Azerbaijan
9. **Imanov Telman**
Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan
10. **Kafkasiyali Ali**
Ataturk University, Erzurum, Turkey
11. **Kazimov Kamran**
Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan
12. **Gasimli Musa**
ANAS Institute of Caucasus Studies, Baku, Azerbaijan
13. **Gorobets Lyudumila**
Armavir State Pedagogical University, Armavir, Russia
14. **Gasimli Maharram**
ANAS Institute of Literature named after Nizami Ganjavi, Baku, Azerbaijan
15. **Guliyev Akif**
Azerbaijan University of Languages, Baku, Azerbaijan
16. **Mammadov Masud**
Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan
17. **Mammadov Arif**
Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan
18. **Nikitenko Zinaida**
Moscow State Pedagogical University, Moscow, Russia
19. **Orudjov Vidadi**
Baku State Socio-Economical College, Baku, Azerbaijan
20. **Sabzaliyev Sifaris**
Azerbaijan State University of Economics, Baku, Azerbaijan
21. **Tahirov Ilham**
ANAS Institute of Linguistics named after Nasimi, Baku, Azerbaijan
22. **Tahirli Abid**
ANAS Institute of Literature named after Nizami Ganjavi, Baku, Azerbaijan

MÜNDƏRİCAT

1. Almara Nəbiyeva	
“Valeh və Zərnigar” Dastanı: Janr informasiyası və tarixi reallıq	5
2. Esmira İsmayılova	
Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın anadilli yaradıcılığında vahid Azərbaycan mövzusu.....	13
3. Könül Dənziyeva	
Folklor materiallarının dilində qarşılaşdırma və bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə strukturları	23
4. Qənirə Pirquliyeva, Mayıs Cəfərov	
Muzey mənbəşünaslığından başlayaraq və muzey işində.....	32
5. Müşviq Bayramov	
Səlcuq dövləti Fransa tarixşünaslığında	44
6. Vüsalə Cavadova	
Ədəbi tənqiddə Məmmədçəfər Cəfərov irsi	52
7. Qadim Ruffullayev	
The creative work of Ashiq Abdulla in Salman Mumtaz’s literary environment....	61

“VALEH VƏ ZƏRNİGAR” DASTANI: JANR İNFORMASIYASI VƏ TARİXİ REALLIQ

Almara Nəbiyeva

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: nebiyeva_almara@mail.ru

Xülasə. “Valeh və Zərnigar” dastanı Qarabağ aşiq mühitinin zənginliyində meydana gələn sənət sədəvrlərindəndir. XVIII əsrin ustad aşıqlarından olan Gülablı Aşıq Valehin həyat və yaradıcılığını əks etdirmək baxımından ən mükəmməl qaynaqdır. Məhəbbət dastanları silsiləsində struktur səviyyəsi və məzmun mükəmməlliyi ilə ciddi təsəvvür formalaşdırır. Burada ustad sənətkar timsalında əksini tapan hadisə və əhvalatlar həm də mühit timsalında mövcud mənzərəni bir tərəf kimi diqqət önünə gətirir. Qarabağ aşiq mühitinin görkəmli simalarından Aşıq Səmədin, Şair Məhəmmədin, Aşıq Güllünün, Aşıq Cünunun və başqalarının xatırlanması və haqqında verilən bilgiler bütün aspektləri ilə mühit haqqında dolğun təsəvvür formalaşdırır. Məsum Əfəndi, Zərnigar xanım və s. sənətkarlarla bağlı verilən informasiyalar isə digər mühitlər timsalında bağlantıları diqqət önünə gətirir. Şirvan aşiq mühitinin və Dərbənd aşiq mühitinin XVIII əsrdəki mənzərəsi haqqında tipoloji yanaşmalara şərait yaradır. “Valeh və Zərnigar” dastanı janr səviyyəsində də geniş imkanlılıqla səciyyələnir, inisial və medial formullar timsalında sistemli təhlilləri zəruri edir.

Açar sözlər: “Valeh və Zərnigar”, dastan, Qarabağ aşiq mühiti, XVIII əsr, Abdal-Gülablı Aşıq Valeh

Giriş

Aşıqlara məxsus olan dastan yaradıcılığının mükəmməl örnəklərindən biri olaraq folklorşünaslığın nəzər-diqqətini özünə cəlb edən “Valeh və Zərnigar” dastanı müxtəlif səpkili araşdırmaların obyektı olmuşdur. Avtobioqrafik xarakteri və tarixi-mədəni axarın ümumi mənzərəsini əhatələmək gücü ilə ciddi təsəvvür formalaşdırın bu dastan iyirminci yüzillik boyu, demək olar, bütün toplularda özünə yer almaqla, həm də ona olan həssaslığı diqqət önünə gətirmişdir. XVIII əsr Qarabağ aşiq mühitinin görkəmli sənətkarı Gülablı Aşıq Valehin haqqında yaranmış bu abidə türk dastan ənənəsinin klassik nümunələri arasında özünə yer almışdır. Məlum olduğu kimi, Qarabağ aşiq mühiti özünün zənginliyi və həm də ayrı-ayrı əsrlərdə yetişmiş ustadları ilə sənətə əvəzsiz töhfələr vermişdir. Dirili Qurbani, Sarı Aşıq, Lələ, Aşıq Əli, Aşıq Səməd, Aşıq Güllü, Aşıq Qənbər və s. kimi ustadların mühitə gətirdiyi yeni nəfəs, yeni üslub özünəməxsusluqlarının rəngarəngliyi ilə diqqət önünə gəlir. Onların haqqında söylənən əhvalat və rəvayətlər, eləcə də adlarına bağlanan dastanlar bunun bariz örnəyidir.

Ümumiyyətlə, aşıqlara məxsus olan dastanyaradıcılığı bütün formulası və düşüncə spektrlərinin əhatələdiyi məzmunla etnokulturoloji intelleksiyanı diqqət önünə gətirir. “Kitabi-Dədə Qorqud”dan üzü bəri olanların xronotoplarını özündə əks etdirə bilmək kimi mükəmməl bir funksiyaya bağlanır. “Yaradılış”, “Şu”, “Ərqənəkon”, “Boz Qurd”, “Köç”, “Törəyiş”, “Oğuz Kağan”, “Manas”, “Alpamış”, “Boz yigit”, “Edige”, “Corabatır”, “Qırx qız”, “Uralbatır”, “Maday Kara”, “Koroğlu” və s. kimi şədevr dastan ənənəsinə bağlanan aşiq

dastanları bütün səviyyələrdə tarixə yoldaşlıq etmiş, xalqın əxlaqi-mənəvi, fəlsəfi dünya görüşünü, həyat təsəvvürlərini əks etdirmək məramı ilə ideallara köklənmişdir. İbtidai təsəvvürdən mifoloji dünya görüşə, oradan da epos təfəkkürünə bağlanan bu dinamik mənşərə öz formulası, janr stixiyası ilə bir bütövü, arxetipləri gələcəyə daşımaq və sonrakı mərhələlər üçün əsas olan səviyyəsində diqqət önünə gətirmişdir.

Aşıq yaradıcılığı və dastan ənənəsi

Aşıq yaradıcılığı şamandan, qamdan, ozandan, varsaqdan, akından və s. gələnlərlə tarixin diaxroniyasına dayanmaqla, həm də ayrı-ayrı mərhələlərin mədəniyyət klişələrini əks etdirə bilmək imkanları ilə səciyyələnir. Min illər boyu xalqın ruhani dünyasına işıq tutmaqla, həmişə ona sahib çıxmış, yaşarlığına və daşınışına bir növ istiqamət vermişdir. Toplum təfəkkürü, mədəniyyət, milli mənlik təsəvvürləri və s. aşığın bütün fəaliyyəti üçün bir meyar funksiyasını yerinə yetirmişdi. Aşıq bir növ xalqın döyünən qəlbi, çağlayan rübabı idi. Xalq şairi O.Sarıvəlli “aşiq eldən alar öz nəfəsini” [8, s. 156] söyləməklə mahiyyətə diqqət yetirirdi. Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Sarı Aşıq, Xəstə Qasım, Varxiyanlı Məhəmməd, Aşıq Səməd, Xəstə Hasan, Ağ Aşıq, Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər, Aşıq Qəmbər, Aşıq Cəlil, Çoban Məhəmməd, Aşıq Nəcəf, Şair Məmmədhusəyn, Hüseyin Şəmkirli, Aşıq Əsəd, Şair Ağacan, Şair Nəbi, Xındı Məmməd, Hüseyin Bozalqanlı, Aşıq Mirzə Bayramov və onlarla başqaları müxtəlif əsrlərdə sənətin inkişafına istiqamət vermiş, sazı, sözü ilə toplumun mənlik və mövcudluq missiyasına köklənmişdir. “Aşıq sənəti öz qədim köklərinə, ənənələrinə sadıq qalmaqla yanaşı, həm də incəsənətin bir çox sahələrini özündə birləşdirən sinkretik sənətdir. Məlum olduğu kimi, aşıq həm şeir qoşur, həm də hava yaradır. Dastan söyləyərkən aşıq aktyor kimi roldan-rola girir. Hər bir obrazı öz ədası, dili ilə danışdırıb, dinləyiciyə çatdırır. Aşıq dastan söyləyəndə, yaxud lirik şeirlərin ifasında saz havacatlarının tələbinə müvafiq ayaq uydurur, rəqs edir, qaravəllilər, ustadnamələr deyir, nəticədə bir növ o ssenarist, rejissor, drissor kimi sənət sinkretizmini özündə birləşdirir” [5, s. 9]. Bütün bunlar aşıq yaradıcılığı və dastan müstəvisində möhtəşəm təsəvvürlə fəlakəşir və burada sənətin, bütünlükdə incəsənətin mənşəyindən tutmuş, xalqın mədəniyyət, tarix anlamında nəyi varsa əhatələyə bilmək gücündə görünür. “Valeh və Zərnigar” da belə bir zənginliyin XVIII əsr Qarabağ aşıq mühitində meydana çıxmış şedevr abidəsi olaraq diqqət önünə gəlir.

Türk xalqlarının zəngin mədəniyyət və sənət təsəvvüründə dastanların müstəsna rolu bütün zaman kəsiklərində həmişə diqqət önünə gəlməklə, həm də etnosun keçib gəldiyi yolun güzgüsü olmaq kimi funksiyanı da özündə ehtiva etmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Oğuz Kağan”, “Manas”, “Alpamış”, “Koroğlu” və s. kimi abidələr bunun klassik nümunəsidir. “Aşıq Qərib”, “Tahir və Zöhrə”, “Qurbani”, “Yaxşı və Aşıq”, “Abbas və Gülgəz”, “Əsli və Kərəm”, “Valeh və Zərnigar” kimi şedevrlər də bu sıradadır. Qarabağ aşıq mühitinin zənginliyində formalaşan “Valeh və Zərnigar” bütünlükdə dastan formulası, ən kiçik epizodlarından tutmuş, mahiyyətində əks etdirdiyi rəngarəng motivləşmələrə qədər ənənə və özünəməxsusluq

səviyyəsində mükəmməl təsəvvürlə nəzər-diqqəti cəlb edir. Burada ustad sənətkarın həyatı, yaradıcılığı, əlaqələri, bağlantıları, sənət ənənəsində yeri və s. haqqında lazımı qədər bilgi özünə yer alır. Ümumiyyətlə, “epik ənənədə lirik təmayülün güclənməsi sırf məhəbbət motivinə bağlı dastanların meydana gəlməsi ilə də nəticələnir. Orta çağ aşığı ədəbiyyatı məhəbbətin gerçək və simvolik-fəlsəfi-ürfani anlamlarını qovuşuğa gətirərək özünəməxsus sənət keyfiyyətlərinə malik məhəbbət dastanlarını meydana gətirdi. Məhəbbət dastanları spesifik süjet və kompozisiya tərkibinə malik olan orijinal epik folklor örnəkləridir” [6, s. 83]. “Valeh və Zərnigar” dastanı da bu sırada olub ciddi məzmun və dastan formullarının, paradigmatik səviyyənin özünəməxsusluq imkanları ilə səciyyələnir.

“Valeh və Zərnigar” dastanında mətn informasiyası

Dastanda Qarabağ aşığı mühitinin, eləcə də bütünlükdə tarixi-mədəni mühitin ümumi ahənginin, sənət ənənəsinin və toplumun etnoqrafik axarının təbii mənzərəsi bütün tərəfləri ilə özünə yer alır. Məlum olduğu kimi, XVIII əsr Qarabağ ədəbi mühiti, eləcə də mühitin ictimai-siyasi mənzərəsi müxtəlifliklərlə, həm də gərginliklərin yaşanması ilə diqqət önünə gəlir. Aşığı Səməd, Aşığı Güllü, Aşığı Cünun, Aşığı Qənbər, Aşığı Əli və s. kimi onlarla sənətkarların yetişdiyi bu mühit M.P.Vaqifin təmsalında daha gərəklili uğurlara imza atmış və üfqi, şaquli yanaşmalara şərait yaratmışdır. Burada ustad sənətkarın həyatının ən epizodik məqamları özünə yer almaqla, həm də dastan ənənəsinin həmin dövrdəki dinamikası bir bütöv olaraq fəktləşir. “Sizə hardan xəbər verim, kimdən danışım, Valehdən. Qocalar nəql edirlər ki, Dəmirqapı Dərbənddə Xacə Yaqub adlı bir tacir var imiş. Bu tacirin gözüünün ağı-qarası Zərnigar adlı bir qızından başqa züryəti yox imiş. Xacə Yaqub Zərnigarı hər dildə oxudub bütün elmləri sinədəftər elətdirmişdi. Qız on yeddi yaşa çatanda ona hər yerdən elçi gəlirmiş. Ancaq Zərnigar heç birinə ərə getməmiş. Deyirlər ki, Yaqub ərə getməyin ixtiyarını qızın özünə vermiş imiş.

O zamanlar Dərbəndin lap böyük ağası Şahbəndiyar adlı bir adam var imiş. Bu Şahbəndiyar ağanın qardaşı oğlu da Zərnigar xanımı istəyirmiş. Zərnigar xanım ona da getmək istəməmiş” [7, s. 357]. Göründüyü kimi, situasiya və situasiya daxili ardıcılıq dastan potensiyasının həm də paradigmatik mənzərəsini diqqət önünə gətirir.

I situasiya: Valeh haqqında bilginin diqqət önünə gətirilməsi ilə səciyyələnir.

II situasiya üfqi və şaquli informasiyaların genişlənməsi ilə diqqət önünə gəlir. Bunlar bir neçə istiqamətiliklə fəktləşir:

- a) qocaların nəqli (bu nəql etnik təhkiyə prinsiplərinə bağlanır);
- b) Dəmirqapı Dərbəndlə və Xacə Yaqubla əlaqəli informasiyanın verilməsi;
- c) Zərnigar xanımla əlaqəli bilgilərin ümumi məzmunu;
- ç) hər dildə oxuyub təhsil alması, on yeddi yaşına çatması və s.
- d) elçilərin gəlməsi və heç birinə razılıq verməməsi;

III situasiyada hadisələrin sıralanması başqa bir istiqaməti diqqət önünə gətirir:

- a) Dərbəndin böyük ağası Şahbəndiyar ağa ilə bağlı bilgi və onun məzmun qatı;
- b) Zərnigar xanımı Şahbəndiyar ağanın qardaşı oğlunun istəməsi;
- c) Zərnigar xanımın bu sevgiyə biganə münasibəti və s.

Ümumiyyətlə, Dərbənd türkün tarixi-coğrafi məkanlarından biri olaraq həmişə ciddi faktura ilə diqqət önünə gəlmişdir. Ədəbiyyatın şifahi və yazılı qanadında olanlar, daha doğrusu, əfsanə, rəvayət, nağıl, dastan örnəklərinin, eləcə də tarixi hadisələrin bu sırada müxtəlif səviyyədə diqqət önünə gətirdikləri bunun bariz örnəyidir. “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı Dəmirqapı Dərbənddəki informasiya qatından “Valeh və Zərnigar”da ifadəsini tapanlara qədər nə varsa hamısı etnomədəni təfəkkürdə olanların hərəkətiliyinə bağlanır.

Azərbaycan folklorşünaslığı Aşıq Valeh və “Valeh və Zərnigar” dastanı ilə bağlı müxtəlif səpkili fikir və mülahizələr yürütmüş, onun məzmun xətləri, ehtiva etdiyi janr səviyyəsi ilə bağlı təhlillərə rəvac vermişdir. Folklorşünas P.Əfəndiyev ustad sənətkarlar silsiləsindən apardığı təhlillərdə xüsusi olaraq vurğulayır ki, “Valehin şeirləri əsasında “Valeh və Zərnigar” adlı bir dastan da var. Həmin dastan çap olunmuşdur. Burada Valehin həyatından bir sıra epizodlar saxlanılmışdır. Dastanda Valehin ustadının Aşıq Səmənd olduğu göstərilmişdir. Əsərdə təsvir olunur ki, Dərbənddə Zərnigar adlı məşhur və hazır cavab bir aşıq vardır. Nə qədər ustad aşıqlar Dərbəndə gəlib onunla yarışarlarsa, heç kəs qalib gələ bilmir, əksinə, məğlub olur” [4, s. 274]. Aşıq Ələsgər sonuncu şagirdlərindən olan Aşıq Ağayar ustadı ilə bağlı xatirələrində bir epizodu diqqət önünə gətirir, “bircə Valehin nağılında yaxşı mənalı şeirlər var” fikrini səsləndirir [3, s. 514]. XVIII əsr Qarabağ ədəbi-mədəni mühitinin zənginliyi yazı mühitində, daha doğrusu, klassik ənənədə M.P.Vaqiflə fəlakətə, aşıq yaradıcılığı timsalında Aşıq Valehlə diqqət önünə gəlir. “Valeh və Zərnigar bunun fundamental örnəyi olaraq əsaslı təsəvvür formalaşdırır. Çünki ustad sənətkarın ayrı-ayrı çeşidli formalarda yaratdığı poetik örnəklər, ünvanlı müraciətlər (Abdulla Canızadəyə, Molla Pənah Vaqifə, Aşıq Qənbərə və s.), cahannamə və vücudnaməsi, eləcə də onların məzmun qatlarında əksini tapan yüksək yaradıcı intelleksiyası həm də “Valeh və Zərnigar” dastanına bağlanır.

Dastan özünəməxsusluğunda diqqəti cəlb edən məsələlər paradigmatik səviyyə və janr səviyyəsində olanların bir bütöv olaraq sıralanmasıdır. Burada ustad sənətkarın həyatının elə maraqlı, əhatəli və həm də informativ səciyyəli tərəfləri özünə yer alır ki, bununla dövr, mühit, sənətkarın yaradıcılığı ilə bağlı təfərrüatlara diqqət yetirmək olur. “Ustadlar xəbər verir ki, Qarabağ mahalının Abdal-Gülablı kəndində Valeh adlı bir cavan aşıq var idi. Valeh el arasında məşhur olan Şair Məhəmmədin nəvəsi idi. O lap uşaqlıqdan aşıqlıq eləyirdi. Özü də haqq aşığı idi. Dünyada bir aşıq onun qabağında dura bilməzdi. Aşıq Valehin Səmənd adlı bir şagirdi var idi. Səmənd Aşıq Valehdən aşıqlığı öyrənirdi, istəyirdi ki, ustadı Valeh kimi aşıq olsun. Səmənd Aşıq Valehlə toylara, məclislərə gedir, çalıb-çağırır, dövrən keçirirdi.

Sizə kimdən xəbər verim, Xarzən adlı qarından. Bu qarının Güləndam adlı nəvəsindən başqa kimsəsi yox idi. O, nəvəsi Güləndamı Səməndə vermək istəyirdi. Ancaq Valehdən

qorxub, ona bir söz deyə bilmirdi, hiylə ilə Səməndi Valehdən uzaqlaşdırmaq istəyirdi” [2, s. 568]. Göründüyü kimi, burada motivləşmə, situasiya və situasiyalar arası vəziyyət ustad sənətkarla bağlı mükəmməl təsəvvürlər formalaşdırır.

Aşıq Valehin, eləcə də ustad sənətkarların həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı bilgilərin vaxtında yazıya alınmaması onların haqqında dolğun təsəvvür yaratmağın çətinliyini yaradır. Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Sarı Aşıq, Xəstə Qasım, Lələ, Aşıq Alı, Aşıq Hüseyn Şəmki və s. kimi sənətkarların yaradıcılığı yaddaşlarda, ifaçı aşıqların repertuarında nəsil-nəsil yaşamışdır. Onlarla bağlı təfərrüatların aydınlaşması üçün ən əsaslı mənbə haqqında yaranan dastanlar və şeirlərində olan məlumatlardır. “Valeh və Zərnigar” dastanı da Aşıq Valehin həyat və yaradıcılığını əhatələmək baxımından əsaslı qaynaqdır.

Dastan strukturu və janr səciyyəsi

Dastan strukturu janr informasiyasında “ustadlar xəbər verirlər” formul özünəməxsusluğunda nitq janrları ilə reallaşır. Ümumi axarda inisial, medial janr səviyyəsini ehtiva edərsə, onun paradigmatik mənzərəsi, həm də arxetipləri hərəkətə gətirmək gücü ilə nəzər-diqqəti cəlb edir. Burada situasiyalar arası vəziyyət tipik xarakterli sıralanma ilə janr səviyyəsində ənənəyə bağlanır.

- a) Valehin dünyaya göz açdığı coğrafi məkan haqqında məlumat verilir;
- b) Abdal-Gülablı Valehin cavanlıq dövründə baş verən tipik bir mənzərəni diqqət önünə gətirir;
- c) nəsil şəcərəsi ilə bağlı informasiyanı çatdırır (Şair Məhəmmədin nəvəsidir);
- ç) sənət bacarığını, qabiliyyət və istedadını əks etdirir (“özü də haqq aşığı idi”);
- d) ustad//şagird ənənəsi timsalında təsəvvür formalaşdırır, ustaddan kamil dərs almanı bir nümunə örnəyi olaraq sərgiləyir;
- e) sənətkar kimi yetişə bilməməyin hansı nəticələrə gətirib çıxara biləcəyini bir örnək olaraq daşıyır;
- f) qarı obrazının folklor yaddaşındakı simvolikasını faktlaşdırır və s.

Dastan strukturu elə möhtəşəm, həm də təfərrüatlı bir imkanlıqla müəyyənləşir ki, onun əhatələdiyi məzmun bütünlükdə mühit səviyyəsində olanları da öz bətnində qorumaq gücündə görünür. Məlum olduğu kimi, “Valeh və Zərnigar” ustadın həyatının birinci dövrünü əks etdirir. Bu yüksək səviyyəli epik-lirik sənət nümunəsi uzun müddət xalq arasında dildə-ağızda yaşamış, el-obanın toy məclislərində, bayram günlərində, ağır yığnaqlarında sevilə-sevilə söylənmişdir. Onu ilk dəfə folklorşünas H.Əlizadə 1927-ci ildə Tovuz rayonunda yaşayan Şair Vəlidən yazıya almışdır” [1, s. 79]. Sonrakı dövrlərdə dastan dəfələrlə ustad sənətkarların repertuarından yazıya alınıb geniş ictimaiyyətə çatdırılmışdır. Bütün variantlarda Aşıq Valehin şagirdi Aşıq Səmənd, ustadı Aşıq Səməd, Məsum Əfəndi, Zərnigar xanım, eləcə də digər aşıqlarla bağlı verilən informasiyalar XVIII əsr səviyyəsində sənətin polifonik mənzərəsində gedən proseslərin məzmununu diqqət önünə gətirir. Qarabağ aşıq mühiti,

Dərbənd aşıq mühiti, eləcə də Şirvan aşıq mühiti timsalında tipoloji təhlillərə şərait yaradır. Xəstə Qasımın Dərbəndə səfəri və Ləzgi Əhmədlə qarşılaşması, eləcə də Aşıq Valehin Dərbəndə çağırışı (“əgər aşıqsansa bu meydana gəl”) və Zərnigar xanımla qarşılaşması etnokosmik düşüncə modelində bu regionun bir mədəniyyət, sənət ocağı olmasını qəlibləşdirir. “Azərbaycan şifahi söz sənətini dastanlarsız düşünmək qeyri-mümkündür. Həm xalqın mübarizələrlə dolu keçmişini, həm də ayrı-ayrı əsrlərdə bədii təfəkkür tərzini, ictimai quruluşa, ailə, əxlaq və məişət məsələlərinə münasibətini öyrənmək üçün dastanlar geniş xalq kütləsinin canlı tarixidir” [9, s. 298]. “Valeh və Zərnigar” dastanı da təkcə ustad sənətkar timsalında deyil, bütünlükdə mühit və dövr səviyyəsində dolğun təsəvvür yaratmaq imkanları ilə nəzər-diqqəti cəlb edir.

Aşıq Valehin Zərnigar xanımın çağırışı ilə Dərbəndə getməsi və səfərdə qarşılaşdığı adamlar, sənətkarlar, eləcə də coğrafi məkanlar və s. hamısı rəngarəng özünəməxsus üsul və formalarla ifadəsini tapır. Ustadın sənət yükü, həyatının müxtəlif tərəfləri, Zərnigar xanımın otuz doqquz aşığı bağlaması, Aşıq Səməndin onunla qarşılaşma və qələbə istəyi ilə Dərbəndə yola düşməsi və s. bütünlükdə dastan boyu janr axarında özünə yer alır. Burada önəmli məsələlərdən birisi Aşıq Valehin səfər hazırlığında ata-anasından, ustadı Aşıq Səməddən ürüsxət almasıdır. Bu da etnosun milli-mənəvi dəyərlərinə, əxlaq, mənəviyyat, yaşam fəlsəfəsinə bağlıdır. “Valeh əhvalatdan onları xəbərdar edib dedi:

- Dərbənddə Zərnigar adlı bir qız meydana gəlib, bütün aşıqları bağlayıb yola salıb. İndi kağız yazıb məni çağırır. Mən də gedəcəyəm, ya Allah mənə verər, ya ona.

Dedilər:

- Ay aşıq, dəli olma, bu qədər uzaq yolu gedib qayıda bilməzsən, bizi başı kəsik qoyma!

Valeh onların sözünü qəbul eləməyib dedi:

- Yox, üz vurmayın, gedəcəyəm. Mən meydandan qaçsam, namərd olaram. O qızlığıyla mənə kağız yazıb, məni deyişməyə çağırır, bəs mən kişiliyimnən getməyim? Lap Dəmirqapı Dərbənd olmaya, qülleyi-qaf ola, genə gedəcəyəm”[7, s. 361]. Dastan informasiyası təkcə ustad sənətkarla bağlı gerçəkliyi özündə daşımaq funksiyası ilə müəyyənləşmir, burada həm də mühitin ümumi diaxroniyası timsalında olanların spesifiklik mənzərəsi diqqət önünə gəlir. Məsələn, Aşıq Valehin Dərbəndə çatıncaya qədər Məsum Əfəndi ilə qarşılaşması və səfərin məqsədi ilə bağlı söhbəti, eləcə də Məsum Əfəndinin Zərnigar xanımın bacarıq və istedadı ilə bağlı söyləmələri epik təhkiyənin ümumi axarını müəyyənləşdirir. Aşıq Valehlə Zərnigar xanım arasında olan deyişmə digər istiqamətdə sənət ənənəsinin möhtəşəmliyini, ustad yanında mükəmməl təhsil görmənin tipik bir örnəyini özündə əks etdirmək gücü ilə səciyyələnilir.

Nəticə

Dastanda nəzərə çarpan nitq janrları, kanonik sistemin formalaşdırdığı təsəvvür, paradigmatik səviyyə və invariant timsalında ehtiva etdiyi yaddaş həm də mühit baxımından mükəmməl bir mənzərəni diqqət önünə gətirir. Bütün bunlar “Valeh və Zərniqar” dastanının janr informasiyası və tarixi reallıq timsalında ciddi bir təsəvvür sərgiləyə bilmək imkanlarını aydınlaşdırır.

Ədəbiyyat

1. Allahmanlı M. (1991). *Aşıq Valehin sənət dünyası*. Bakı: APİ, 118 s.
2. Aşıq ədəbiyyatı antologiyası. (2017). *Məhəbbət dastanları*. 3 cildə, III c., Bakı: Meqa Print, 640 s.
3. Aşıq Ələsgər. (1999). *Əsərləri, dastan-rəvayətlər, xatirələr*. Bakı: Şərq-Qərb, 578 s.
4. Əfəndiyev P. (1992). *Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı*. Bakı: Maarif, 477 s.
5. Həkimov M. (2004). *Aşıq sənətinin poetikası*. Bakı: Səda, 608 s.
6. Qasımlı M., (2018). *Allahmanlı M. Aşıq şeirinin poetik biçimləri və çeşidləri*. Bakı: Elm və təhsil, 220 s.
7. *Məhəbbət dastanları* (1979). Bakı: Elm, 502 s.
8. Sarıvəlli O. (1974). *Seçilmiş əsərləri*. 3 cildə, II c., Bakı: Azərneşr, 252 s.
9. Vəliyev V. (1985). *Azərbaycan folkloru*. Bakı: Maarif, 414 s.

ЭПОС «ВАЛЕХ И ЗАРНИГЯР»: ИНФОРМАЦИЯ О ЖАНРЕ И ИСТОРИЧЕСКИЕ РЕАЛИИ

Алмара Набиева

Бакинский государственный университет, Баку, Азербайджан

Эпос «Валех и Зарнигар» - один из шедевров ашугского искусства, созданный в многообразной литературной среде Карабаха. Он также является наиболее совершенным источником с точки зрения отражения жизни и творчества Ашуга Гюлаблы Валеха, одного из мастеров-ашугов XVIII века. Данный эпос посвоему структурному уровню и совершенству содержания занимает серьезное место всерии любовных дастанов. События и истории, отраженные на примере мастера-художника, также дают представление о содержании карабахской литературной среды. То есть упоминаемая информация и сведения о выдающихся деятелях ашугской среды Карабаха, это – Ашуг Самед, поэт Мухаммед, Ашуг Гюллю, Ашуг Джуна, и другие – формируют полную картину литературной среды во всех ее аспектах. Предоставленная информация о художниках пера и музыкального искусства Масуме Эфенди, Зарнигарханум – также опирается на данные других литературных образований. В итоге создаются условия для типологических подходов к ашугской среде Ширвана и Дербента XVIII века. Эпос «Валех и Зарнигар» также характеризуется широким спектром возможностей на жанровом уровне, что делает необходимым систематический анализ в виде инициальных и медиальных формул.

Ключевые слова: «Валех и Зарнигар», эпос, ашугская среда Карабаха, XVIII век, Абдал-Гулаблы Ашуг Валех.

EPOS "VALEKH AND ZARNIGYAR": INFORMATION ABOUT GENRE AND HISTORICAL REALITIES

Almara Nabieva

Baku State University, Baku, Azerbaijan

The epos "Valekh and Zarnigar" is one of the masterpieces of ashug art, created in the diverse literary environment of Karabakh. It is also the most perfect source in terms of reflecting the life and work of Ashug Gyulabla Valekh, one of the ashug masters of the 18th century. This epic, due to its structural level and perfection of content, takes a serious place in the series of love dastans. The events and stories reflected by the example of the master poet also give an idea of the content of the Karabakh literary environment. That is, the information mentioned and information about the outstanding figures of the ashug environment of Karabakh, these are Ashug Samed, the poet Mohammed, Ashug Gulu, Ashug Juna, and others, form a complete picture of the literary environment in all its aspects. The information provided about the artists of pen and musical art Masume Efendi, Zarnigarkhanum is also based on the data of other literary formations. As a result, conditions are created for typological approaches to the ashug environment of Shirvan and Derbent in the 18th century. The epic "Valekh and Zarnigar" is also characterized by a wide range of possibilities at the genre level, which makes it necessary to systematically analyze in the form of initial and medial formulas.

Key words: "Valekh and Zarnigar", epos, ashug environment of Karabakh, XVIII century, Abdal-Gulably Ashug Valeh.

Daxil oldu: 02.06.2022;

Çapa qəbul edildi: 14.11.2022;

Çap edildi: 30.12.2022

MƏHƏMMƏDHÜSEYN ŞƏHRİYARIN ANADİLLİ YARADICILIĞINDA VAHİD AZƏRBAYCAN MÖVZUSU

Esmira İsmayılova

Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan.

e-mail: esmira.ans@mail.ru

Xülasə. Məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatının dünya mədəniyyətinə bəxş etdiyi nadir şəxsiyyətlərdən biri olan ölməz söz ustadı Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın anadilli yaradıcılığında Azərbaycanın bütövlüyü məsələsinin necə əks etdirilməsindən bəhs olunur, şairin vahid vətən arzusunun təsvir və tərənnüm etdiyi əsərləri bu rəkursdan təhlil edilir. Araşdırma zamanı M.Şəhriyarın anadilli irsini araşdıran ayrı-ayrı tədqiqatçıların əsərlərinə istinad edilmiş, müqayisə və paralellər aparılmış, bu müqayisələrin müasir dövrlə əlaqələndirilməsi təmin edilmişdir. Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın anadilli yaradıcılığında vahid Azərbaycan mövzusunun böyük önəm kəsb etdiyi konkret faktlarla əsaslandırılmışdır.

“Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın anadilli yaradıcılığında vahid Azərbaycan mövzusu”nun tədqiqində əsas məqsəd M.Şəhriyarın anadilli irsinin bu günümüz üçün də aktuallığını aşkara çıxarmaq, dövrümüzə tam səsleşdiyini, əbədiyaşar olduğunu bir daha ədəbi nümunələr əsasında müasir kontekstdən təhlil etmək, hazırkı günümüzdə tərbiyəvi əhəmiyyətini önə çıxartmaqla oxucunu bu dəyərli irsdən faydalanmağa yönəltmək olub.

Açar sözlər: Şəhriyar, anadilli, vahid Azərbaycan, araşdırma, vətənpərvərlik, şimal, cənub.

Giriş

Ustad Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyar (1906-1988) XX əsrin Azərbaycana və dünyaya bəxş etdiyi nadir söz ustadlarından biridir. Milli dəyərlərə köklənən, milli yaddaşa söykənən, milli ənənələr zəminində təşəkkül tapan Şəhriyar poeziyası hansı dildə yazılmasından asılı olmayaraq bütün dövrlər üçün aktuallığını saxlayır. Xalqın ağrı-acılarının, sevinc və kədərinin inikası olan bu əsərlər oxucuya ona görə doğmadır ki, onun yaşamını olduğu kimi əks etdirir, ona milli kimliyini xatırladır.

Poeziya xalqa yaxın və aydın olmalıdır. Tanınmış fransız şairi, tənqidçisi və nəzəriyyəçisi Nikola Bualo “Poeziya sənəti” əsərində yazırdı ki: “Bəziləri şeirin ideyasını elə qaranlıq bir kölgə altında gizlədirlər ki, elə bil qatı duman onun üstünə pərdə çəkmişdir və ağlın ziyası da o qalın pərdəni yarıb keçə bilməz. Gərək əvvəlcə fikrin özü müəyyən və aydın olsun, mənanı götür-qoy edəsən, sonra yazasan” [2, s. 24].

Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyar məhz belə yazar idi. Onun əsərlərində bütöv Azərbaycan ağrı-acıları, təbii gözəllikləri, sevinc və kədəri, problemləri ilə olduğu kimi əks olunub. Mövzuca olduqca rəngarəng olan, dövrünün bütün ictimai-siyasi hadisələrini özündə əks etdirən Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın poeziyası bu günümüzə də tam səsleşdiyindən, onun ədəbi irsini hazırkı zaman müstəvisinə uyğun araşdırmaq, tərbiyəvi əhəmiyyətindən söz açmaq, vətənpərvərlik, azərbaycançılıq mövzusunda yazdığı əsərlərinin mahiyyətini gənc nəsllə çatdırmaq vacibdir.

Akademik Bəkir Nəbiyev şairin “Seçilmiş əsərləri”nə yazdığı ön sözdə Şəhriyarın bədii irsinin bütün zamanlar üçün dəyərli olduğunu qeyd edərək yazır: “Şəhriyarın həm farsca, həm də ana dilində, həm klassik üslubda, həm də yeni formada yazdığı əsərlərində çox sanballı milli və bəşəri problemlər qaldırılmışdır. Onların bir çox xalqların öz müqəddaratını əlinə alıb dövlət müstəqilliyini qorumaq uğrunda çarpışdığı indiki vəziyyətdə milli özünüdərk baxımından böyük əhəmiyyəti vardır” [11, s. 33].

Bugünkü araşdırmada, əsasən, şairin anadilli yaradıcılığında vahid Azərbaycan mövzusunun əksi məsələsini tədqiq etməyə çalışacağıq. Bəri başdan qeyd edək ki, vətəninə qəlbən bağlı olan M.Şəhriyar istər anadilli, istərsə də farsdilli yaradıcılığında bu mövzunu həmişə diqqətdə saxlamışdır. Tədqiqat obyektimiz şairin ancaq anadilli əsərləri olduğundan, bu irsə daxil olan 2 poemanı və çoxsaylı şeirlərini bu rəkursdan təhlilə cəlb etmişik.

Şəhriyar irsinin davamlı araşdırıcılarından olan professor Elman Quliyevin təbirincə desək: “Vahid vətən problemi şairin poeziyasında daha böyük mənə və ideya kəsb edir. Vətəninin faktik ictimai-siyasi və coğrafi vəziyyəti onda böyük narahatlıq yaradır. Nəticədə Azərbaycanın ikiyə parçalanması Şəhriyar yaradıcılığında ayrılıq, həsrət, kədər motivini nəinki yaradır, həm də bu motiv aparıcı xətt təşkil edir” [8, s. 100].

Tədqiqatın mənbəyi və metodları

Araşdırmamıza ilk əvvəl şairin poemalarından başlamaq istəyirik. Şairə dünya şöhrəti qazandıran, onu bütün xalqın sevimlisinə çevirən, o taylı, bu taylı soydaşlarımızın “ana” kitabı sayılan dünyaca məşhur “Heydərbabaya salam” poemasına əvvəldən axıra kimi milli ruh, Azərbaycanı vahid görmək arzusu, güclü vətənpərvərlik duyğusu hakimdir. Əsərin I hissəsində, ilk bəndlərdəcə şair vahid vətən arzusunu, nisgilini dilə gətirir:

Heydərbaba, gün dalıvı dağlasın,
Üzün gülsün, bulaqların ağlasın,
Uşaqların bir dəstə gül bağlasın,
Yel gələndə, ver gətirsin bu yana,
Bəlkə mənim yatmış bəxtim oyana [10, s. 230].

Şəhriyar poemada soydaşlarına bu qatmaqarışlıq dünyada bir araya gəlməyi, vahid amal uğrunda birləşməyi tövsiyə edir. Tədqiqatçı alim Hökümə Billuri də şairin əsərlərindən bəhs edərkən diqqəti məhz bu amilə yönəldib: “Şəhriyar xalqının ən böyük dərdi olan ayrılıq, dərbəderlik dərдинə ürəkdən acıyır. Xalqının başına ayrılıqdan nələr gəldiyini dərindən duyub başa düşən şair, hər şeydən əvvəl öz xalqını birliyə çağırır” [3, s. 80].

Heydərbaba, göylər bütün dumandı,
Günlərimiz bir-birindən yamandı,
Bir-birizdən ayrılmayın, amandı,
Yaxşılığы əlimizdən alıblar,
Yaxşı bizi yaman günə salıblar! [10, s. 250].

Şair bir milləti ikiyə bölənlərin kimliyini yaxşı bilsə də, yenə də oxucunu sorğuya çəkir. Bizcə, burada şairin məqsədi oxucunu bu sual ətrafında düşündürmək, cavabını məhz onlardan eşitməkdir. Şəhriyarşünas alim, professor Qulamhüseyn Beqdelinin fikrincə: “Xalqın başına gəlmiş bu müsibətlər onun həssas və nəcib ürəyini əzmiş, onu bu cür təsirli misraları yazmağa vadar etmişdir” [1, s. 32]. Ustad sənətkar əmindir ki, bu sual huşyar oxucuya çox mətləbləri anlatmağa, milli yaddaşını oyatmağa, milli kimliyini xatırlatmağa qabildir:

Bir uçaydım bu çırpınan yel ilə,
Bağlaşaydım dağdan aşan sel ilə,
Ağlaşaydım uzaq düşən el ilə,
Bir görəydim ayrılığı kim saldı?
Ölkəmizdə kim qırıldı, kim qaldı? [10, s. 250-251].

“Heydərbabaya salam” poemasında şair Azərbaycanın birlik, bütövlük probleminin həllini xalqın birgə mübarizəsində görür. Şair əmindir ki, o taylı, bu taylı vətən oğullarının birləşmək arzusu mübarizədən keçir. Şairin Heydərbabaya mübariz ruhda çağırışı da bu inamdan irəli gəlir:

Heydərbaba, mərd oğullar doğginən,
Namərdlərin burunların ovginən,
Gədiklərdə qurdları tut boğginən,
Qoy quzular ayın-şayın otlasın,
Qoyunların quyruqların qatlasın [10, s. 251].

Şəhriyarın ikinci poemasında, “Azərbaycan şerinin vətəniyyəsi” adlandırılan “Səhəndim” əsərində başdan - ayağa mübariz ruh hakimdir. Açıq kontekstdə olmasa da, Şəhriyar sətiraltı onu daim narahat edən vətəninin bütövlüyü məsələsinə bu əsərində yenidən qayıtmış, azadlıq düşüncələrini üstüörtülü şəkildə belə ifadə etmişdir:

Sabirin şəhərinə doğru qatarı çəkmədə sarvan,
Ay xəyalımdakı Şirvan! [10, s. 274].

Diqqət etsək, görərik ki, bu misralar çox incə mətləblərdən xəbər verir. Şair açıq kontekstdə deməsə də, M.Ə.Sabirin şəhəri Şamaxını və Şirvanı xatırlatmaqla, əslində parçalanmış Azərbaycanın ayrılıq problemini yada salır. Bu misralarla o, İranın tərkibində olan, ana dilində məktəbi, mətbuatı olmayan Cənubi Azərbaycanla öz dilində məktəbi, mətbuatı, radio və televiziya, ümumiyyətlə, hər cür milli təsisatlara malik olan Şimali Azərbaycanı müqayisə edir, cənublu soydaşlarımızın halına acıyır.

Poemanın son bəndləri, demək olar ki, parçalanmış Azərbaycanın ən ağırlı məsələlərindən olan ayrılıq probleminin poetik əksidir. Ustad sənətkar onun səsinə Şimali Azərbaycan şairlərinin həvəslə səs verdiyini dağların dağlara dayaq durması, Arazın sularının durularaq qaranlıqlara çıraq tutması, aydın şəfəq olması, “o tayın nərəsi” kimi dəyərləndirir. Şair dağın dağa dayaq durması məcazını işlətməklə o taylı, bu taylı

vətəndaşlarını bir-birlərinə həyan durmağa, düşməndən bac almaqla ayrılığa son qoymağa çağırır:

Dağlı Heydərbabanın arxası hər yerdə dağ oldu,
Dağa dağlar dayaq oldu,
Arazım ayna çıraq qoymada, aydın şəfəq oldu,
O tayın nərəsi qovzandı, ürəklər qulaq oldu,
Yenə qardaş deyərək qaçmada başlar ayaq oldu,
Qaçdıq, üzləşdik Arazda, yenə gözlər bulaq oldu,
Yenə qəmlər qalaq oldu.

Yenə qardaşsayağı sözlərimiz birsayaq oldu [10, s. 279-280].

Lakin Şəhriyar təəssüf edir ki, görüşmək ümidimiz yaransa da, yenə mümkün olmadı, “eşqim damaq oldu”. Amma şair ümidini itirmir, inanır ki, ayrılıqlar nə vaxtsa bitəcək, “elimi, arxamı gördükdə zalım ovçular qısılacaq, azadlıq seli zülmü basıb silib-süpürəcək, gül kimi üzlərdən göz yaşı silinəcək və tarixi həqiqət yerini alacaq”.

Özünü “Azər elinin bir yaralı nisgili” adlandıran Şəhriyar əmindir ki, zülm dünyasının daşı daş üstə qalmayacaq. Çünki, dünyanın işləri həmişə bu sayaq baş-ayaq ola bilməz. Millət əvvəl-axır cana doyacaq, bir gün səbr kasası daşacaq və ayağa qalxaraq haqqını tələb edəcək, zülmün külünü göyə sovuracaq. Onda dağlar da daha zülmün binasını yıxan qüvvələrin qarşısında qalxan olub duruş gətirə bilməz:

Amma zənn etmə ki, dağlar yenə qalxan olacaqdır,
Məhşər olmaqdadı bunlar, hamı vulkan olacaqdır,
Zülm dünyası yanarkən də tilit qan olacaqdır,
Vay!...Nə tufan olacaqdır! [10, s. 280-281].

Ustad sənətkarın anadilli bədii irsini araşdırarkən görürük ki, vətənpərvərlik M.Şəhriyarın şeir yaradıcılığında da sevə-sevə tərənnüm etdiyi mövzulardandır. Böyük tədqiqatçı, şəhriyarşünas alim, şair Hökümə Billuri ustad sənətkarın yaradıcılığını tədqiq edərkən bu amilə xüsusi diqqət yetirir: “Doğma vətəni Azərbaycan haqqında yazdığı şeirlər onun yaradıcılığında xüsusi və görkəmli yer tutur. Bu şeirlər şairin ürək qanı, qəlb çırpıntıları ilə, yüksək hiss və həyəcanla yazılmış gözəl sənət əsərləridir. Bu əsərlərdə yüksək sənətkarlıq, böyük ruh yüksəkliyi, milli qürur nəzərə çarpır” [3, s. 30].

Şəhriyar irsinin tədqiqatçılarından sayılan, türkiyəli alim Yusif Gedikli şairin anadilli irsini araşdırarkən bu mövzunun üzərində ətraflı dayanmış, ustad sənətkarın şeirləri fonunda məsələyə ayrıca diqqət yetirmişdir: “Şimal və cənubun qarşılıqlı sevgiləri, həsrətləri, birləşmə-qovuşma arzuları, Azərbaycan türklüyünün iki hissəyə bölündüyü 1813-cü il Gülüstən və 1828-ci il Türkmənçay razılaşmalarından bəri azalmayıb, əksinə artıb. Şəhriyar bu həsrətin bir əsr yarımından bəri davam etdiyini “Döyünmə və söyünmə” hissəsindəki “Həsrət qalalı biz sizə bir qərn yarımındır” misrasında söz açmışdır [5, s. 93].

Qeyd edək ki, Məhəmmədhüseyn Şəhriyar Arazın bu tayındakı şimalı soydaşları ilə olan bütün şeirləşmələrində, məktublaşmalarında Azərbaycanın bütövlüyü məsələsinə toxunmuş, bu həsrəti, illər uzununu davam edən hicranı lənətləmiş, parçalanmaya görə Araz çayını qınamışdır. “Şairin poeziyasında Araz çayı həm konkret, həm də şərti anlamda işlədilir. Əgər konkret məfhum kimi çay adıdırsa, şərti ifadədə daha böyük ictimai mənə daşıyır, ikiye bölünmüş xalqın müxtəlif sahələrində özünü göstərən faciəsini əks etdirir” [8, s. 102].

Akademik İsa Həbibbəyli də şairin yaradıcılığında bu istiqaməti yüksək dəyərləndirmiş, şairin bu mövzuya münasibətini dövrün ən vacib məsələsi adlandırmışdır: “Şəhriyar vətənin bütövlüyü, qarşılıqlı əlaqələrin yaranması ideyasını da böyük cəsarətlə şeirə gətirmişdir. Azərbaycan mövzusunda yazılmış şeirlərində mövcud çətinliklərə baxmayaraq, şair həmişə özünün sərt və qəti poetik sözünü deməyi bacarmışdır” [7, s. 22].

Göz yaşımisan, ay Araz, qoyma gözüm baxsa da görsün,
Nə yaman pərdə çəkibsen iki qardaş arasında!
Demə dağ-daşdı, Süleyman, səni məndən ayıran şey,
Bir çibandır ki, çıxıbdır göz ilə qaş arasında! [10, s. 53].

Şəhriyar bu ayrılıqdan o qədər bezib, cana doyub ki, qardaşı qardaşdan ayıranlara qarşı etməkdən belə çəkinmir:

Xalqı dartıblar dəyirman daşıtək dağları ilə,
Bizi dartanda qalaydı əli bir daş arasında [10, s. 53].

Şair Arazın bu tayında olan qələmdaşları ilə yazışmalarında nikbinliyini heç vaxt itirmir, vaxt-vədənin nə vaxtsa gələcəyinə inamını, haqqın şeytan üzərində qələbə çalacağına əminliyini obrazlı şəkildə ifadə etməklə o günün gələcəyinə inanır:

Yetişib vədəsi haqqın, əmin ol, dəm dəmidir,
Açıla haqq qapısı, mat qala şeytan, Rüstəm! [10, s. 96].

Ustad sənətkarın vətənpərvərlik mövzusunda qələmə aldığı ən gözəl əsərlərindən biri olan “Məmməd Rahim həzrətlərinə cavab” şerində Azərbaycanın o taylı, bu taylı ellərini sadalamaqda da Şəhriyarın niyyəti aydındır. Bu niyyət millətini azad, bu millətin mənsub olduğu Azərbaycanı vahid görmək arzusudur!

O taydadı Şəki, Şirvan, Qarabağ,
Bu tayda da Meşgin, Əhər, Qaradağ,
Bir-birini Arazdan almış soraq,
Araz bizi ayırmadan dağlayıb,
Son özü də gecə-gündüz ağlayıb [10, s. 141].

Şəhriyar şeirinin gücü ondadır ki, şair təkcə şeir yazmaqla, problemi əks etdirməklə işini bitmiş hesab etmir, onun həlli yollarını da millətə göstərir. Baxmayaraq ki, fars şovinizminin hökmran olduğu İran dönəmində bunu yazmaq olduqca təhlükəli, riskli idi. Amma bütün bu təhlükələr vətənpərvər şairi arzusunu dilə gətirməkdən çəkindirə bilməmişdir:

İnsanlarıq, insanlığı xoşlayın,
Bir millətlik, birləşməyə başlayın,
Bu xan-xanlıq hökumətin boşlayın,
Bu gün bəşər gərək olsun bir millət,
Bir millətə olarmı yüz hökumət? [10, s. 142].

Şəhriyar yaman günlərin keçib gedəcəyinə inanırdı, bu inamla da vətəninin ağrı-acılarını şeirə daşımışdı, təbii gözəlliklərini, adət-ənənələrini şövqlə tərənnüm edirdi, bu məhəbbəti soydaşlarına da poetik dillə aşılayır, huşyar oxucuya ötürürdü:

Yaman günlər keçib-gedib itəndi,
Bir yaxşılıq muradına yetəndi,
O tay-bu tay-fərqi yoxdu, vətəndi [10, s. 150].

“Məhəmməd Hüseyin Şəhriyarın anadilli yaradıcılığında vahid Azərbaycan mövzusu”ndan söz açarkən, ustad sənətkarın Güney-Quzey Azərbaycanında həsrət nəğməsinə çevrilən, şair Süleyman Rüstəmə ithafən yazdığı “Qardaşım Süleyman Rüstəmə ithaf”, oxucular arasında isə əsasən, “Ayrılıq” adı ilə tanınan şeirindən danışmaq olmaz. Sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə, bədii ifadə gücünə, obrazlı deyim tərzinə görə bu şeir həm Şəhriyarın yaradıcılığında, həm də ümumən dünya ədəbiyyatında ayrılıq mövzusunda yazılmış ən təsirli əsərlərdən biri sayılır. Professor Elman Quliyevin təbirincə desək: “Şəhriyar ifadəsində dərd daha da böyüyür, onun daşıyıcısı və qurbanı olan hər bir Azərbaycan vətəndaşı isə bunu tarixi faciə və ya miras şəklində yox, bu günün problemi kimi qəbul edir, çarəsini özündə axtarır” [8, s. 103].

Arazım vursun baş daşdan-daşa,
Göz yaşı gərək başlardan aşa,
Necə yad olsun qardaş qardaşa?
Nə din qanır, nə iman ayrılıq,
Aman ayrılıq, aman ayrılıq! [10, s. 178].

Əslində, son yüzilliklərdə Azərbaycan ədəbiyyatında həsrət mövzusu ən çox müraciət edilən mövzulardandır. Arazın hər iki tayında yaşayan yazarlar, şeir, sənət xadimləri, vətənpərvər ziyalılar bu mövzuya dönə-dönə müraciət etmiş, vətən həsrətinin ağırlığını, nisgini əsərlərində bölüşmüşlər. “Lakin bu şeirdə ayrılıq ilk dəfə olaraq geniş miqyaslı ictimai anlam səviyyəsinə qaldırılmışdır” [11, s. 12].

Şəhriyar vətənpərvərlik mövzusunda yazdığı əsərlərində qardaşı qardaşdan ayıranlara qarşı barışmaz mövqedə dayanır, onlara qarşı ən kəskin ifadələri işlətməkdən belə çəkinmir. Şəhriyarşünas alim Esmira Fuadın qənaətinə görə -“Vətənpərvər şair mənfur qüvvələri: bəşər, torpaq alverçilərini “Vətən oynaşları, düşmən, “küfr əhli”, “şeytan əsli”, “əcinnə”, “qurd”, “div” və s. adlandıraraq düşüncələrini bədii vasitələrlə oxucularına çatdırırdı” [4, s. 123-124].

Ana oynaşını qeyrət gözü görsə kor olur,
Mən nə gözlə görə billəm vətən oynaşlarını [9, s. 86].

İkiyə bölünmüş Azərbaycan, bu parçalanmanın yaratdığı problemlər, soydaşlarına yaşatdığı ağrı-acılar ustad sənətkarı həmişə düşündürən məsələlərdən olmuşdur. Şəhriyar bu mövzuda yalnız əsərlər yazmaqla kifayətlənməmiş, Arazın hər iki tayında yaşayan məsləkdaşları, şair dostları, söz-qələm sahibləri ilə yazışmalarında, şeirləşmələrində soydaşlarına problemin həlli yollarını tapmağa, mübarizə aparmağa çağırışlar da etmişdir:

Biz millətlər çox qanqallar biçmişik,
Acı-acı içkiləri içmişik,
Amma dəxi bürkülləri keçmişik [11, s. 78].

Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyar əsərlərində Azərbaycanın şanlı keçmişini bütün ağrı-acıları ilə birgə sənətkarlıqla əks etdirməyi bacaran kamil sənətkardır. Onun poetik təqdimatında təsvir və tərənnümlə yanaşı, bir vətəndaş təəssübkeşliyi, şair yanğısı da mühüm yer alıb. Bu tərənnümdə millətin dünəni, bu günü ilə yanaşı, sabahı haqqında da işıqlı düşüncələrə geniş meydan verilmişdir. Şəhriyarın azərbaycançılıq ideyaları, Azərbaycan haqqında fikirləri tədqiqatların birində şairin dili ilə belə ümumiləşdirilir: “Bizim iftixarımız budur ki, azərbaycanlıyıq. Azərbaycan milləti ölməzdir. Ölməz bir millətin məgər qabağını ala bilərlər? 50 il qabağını aldılar. Yenə şişdi, “Heydərbaba”, “Səhəndiyyə” kimi nəhənglər yaratdı. Bunlar məhv olmaz. Mən İrani mülki-Azərbaycan bilirəm. Şah İsmayıl İrani məmləkət eyləyib verdi xalqına. Azərbaycan olmasaydı, İran olmazdı. Azərbaycan olmasaydı, İranda Məşrutə olmazdı. Azərbaycan olmasaydı, İranda dini-islam olmazdı. İran bir peykərdir, bu peykərin kəlləsi, başı Azərbaycandır” [6, s. 55].

Son illərdə cənub qonşumuzun bütün sahələrdə işğalçı Ermənistanı dəstəkləməsi, ona maddi və mənəvi yardım göstərməsi, silahlandırması, Azərbaycana qarşı isə qərəzkar mövqedə dayanması, 44 günlük Vətən müharibəsində ermənipərəst siyasət yeritməsi M.Şəhriyarın necə uzaqgörən olduğunu deməyə əsas verir. Cənublu soydaşlarımızın bu gün də öz ana dillərində normal təhsil ala bilməmələri, anadilli mətbuata ciddi qadağaların qoyulması, Azərbaycanla güc dilində danışılmasına, dini xurafatın yayılmasına, təbliğinə cəhd edilməsi hamımızı ciddi düşündürməlidir. İnanırıq ki, M.Şəhriyarın arzu etdiyi ilahi həqiqət gec-ya tez yerini tutacaq, o taylı, bu taylı Azərbaycanın birliyi təmin olunacaq, qardaş-qardaşa qovuşacaq, ayrılığa son qoyulacaqdır.

Xüsusi olaraq onu da vurğulamaq istəyirik ki, hələ ötən əsrin ortalarında fars millətçiliyinin olduqca güclü olduğu İran mühitində ana dilində əsər yazmaq, azərbaycançılığı, türkçülüğü təbliğ etmək, Azərbaycanın bütövlüyü məfkurəsini əsərlərində əks etdirmək, bütün təzyiqlərə və təhdidlərə baxmayaraq mövqeyindən çəkilməmək Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın kamil insan və şəxsiyyət, qüdrətli sənətkar olduğunun bariz nümunəsidir.

M.Şəhriyar təkcə söz sərrafı deyil, həm də - əsl vətən fədaisidir. Şairin vətən kəlməsini işlədib işlətməməsindən asılı olmayaraq, vətənpərvərlik mövzusu daim yaradıcılığından qırmızı xətt kimi keçir, yazdığı hər misrada doğma yurda bağlılıq duyulur,

vətən sevgisi təbliğ, tərənnüm olunur. Ürəkdən gələn bu nidalarsa ürəklərə sevgi, şüurlara qeyrət toxumları səpir, xalqın milli hissiyatını, yaddaşını, kimliyini oyadır, ona vətən qarşısında övladlıq borcunu xatırladır, mübarizlik hissi bəxş edir.

Nəticə

Nəticə kimi onu deyə bilərik ki, vahid Azərbaycan problemi Şəhriyar poeziyasında əvvəldən axıradək böyük məna, məzmun və ideya kəsb edir. Parçalanmış Azərbaycan, vətənin birliyinə çağırış mövzusu Şəhriyar yaradıcılığından ana xətt kimi keçərək aparıcı və ardıcıl səciyyə daşıyır. Şeir və poemalarında vətəninin bütövlüyü ideyasını sevə-sevə tərənnüm edən şair fərs rejiminin xalqa düşmən, şovinist mahiyyətini söyləməkdən çəkinməmiş, hakim zümrənin yox, xalqının yanında dayanmaqla ona mənəvi dayaq olmuşdur. Xatırladq ki, araşdırma zamanı şairin anadilli bütün irsini tədqiqata cəlb etmiş, konkret nümunələr əsasında mövqeyimizi əsaslandırmağa çalışmışıq.

Tədqiqat zamanı, həmçinin şəhriyarşünas alimlərin əsərlərindən də yeri gəldikcə istifadə etmiş, onların mövzu ilə bağlı fikirlərinə məqalədə istinadlar etmişik. Qeyd edək ki, “Məhəmməd Hüseyin Şəhriyarın anadilli yaradıcılığında vahid Azərbaycan mövzusu” məqaləsi aşağıdakı elmi metodlar əsasında yerinə yetirilmişdir:

- tədqiqatla əlaqəli fakt və materialların sistemləşdirilməsi metodu;
- toplanmış faktların sistemli təhlili və analizi metodu;
- problemə kompleks yanaşma və fərqli baxış bucağından nəzər salmaq;
- ümumiləşdirmə metodundan istifadə etməklə elmi nəticələrin əldə olunması.

Araşdırmada tarixi-müqayisəli metoddan da istifadə edilmiş, tədqiqatın predmet və obyekt kimi seçilən nümunələr və onlara həsr olunan araşdırmaların meydana çıxdığı şərait nəzərə alınmışdır. İşin mahiyyəti müqayisəli təhlil və tədqiq tələb etdiyi üçün yeri gəldikcə, müqayisəli metoddan da istifadə olunmuşdur. Məqalə Şəhriyarın anadilli irsinin öyrənilməsi istiqamətində növbəti addım sayıla bilər.

Ədəbiyyat

1. Beqdeli, Q. (1963). *Məhəmməd Hüseyin Şəhriyar*, Bakı: “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı”, 40 s.
2. Bualo, N. (1969). *Poeziya sənəti*, Bakı: “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 112 s.
3. Billuri, H. (1984). *Məhəmməd Hüseyin Şəhriyar*, Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 156.
4. Fuad, E. (2010). *Söz sərrafı Şəhriyar*, Bakı: “Avrasiya-Press”, 304 s.
5. Gədəikli, Y. (2007). *Şəhriyar və bütün türkçə şeirləri*, Bakı: “Yom” yayınları, 192 s.
6. Hacıyeva, M. (2014). *Ədəbi qaynaqlar*, Bakı: “Elm və təhsil”, 242 s.
7. Həbibbəyli, İ. (1993). *Ustad Məhəmməd Hüseyin Şəhriyar*, Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 136 s.

8. Quliyev, E. (2004). *Şəhriyar poeziyası və milli təkamül*, Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 280 s.
9. Şəhriyar, M. (2005). *Seçilmiş əsərləri*, Bakı: “Avrasiya–Press”, 480 s.
10. Şəhriyar, M. (1981). *Aman ayrılıq*, Bakı: “Yazıçı” nəşriyyatı, 108 s.
11. Şəhriyar, M. (2017). *Əbədiyyət gülüiyəm mən*, Bakı: – “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 286.

A THEME OF UNIFIED AZERBAIJAN IN MOHAMMADHUSEYN SHAHRIYAR'S WORKS IN THE NATIVE LANGUAGE

Esmira Ismailova

Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan

The article talks about how the issue of the integrity of Azerbaijan is reflected in the native language works of the immortal master of a word Seyyid Mohammadhuseyn Shahriyar, one of the rare personalities that Azerbaijani literature has gifted to the world culture. During the study, the works of individual researchers investigating the native language heritage of M. Shahriyar were referred to, comparisons and parallels were made, and the connection of these comparisons with modern times was ensured. It is justified by the concrete facts that the theme of unified Azerbaijan is of great importance in the works of Mohammadhuseyn Shahriyar in the native language.

The main goal of the study of "A theme of unified Azerbaijan in Mohammadhuseyn Shahriyar's works in the native language" is to reveal the relevance of M. Shahriyar's mother tongue heritage, to analyze it from the modern context based on literary examples, to direct the reader to benefit from this valuable heritage by highlight its educational significance.

Key words: Shahriyar, native language, unified Azerbaijan, research, patriotism, north, south

ТЕМА ЕДИНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ МУХАММАДГУСЕЙНА ШАХРИЯРА НА РОДНОМ ЯЗЫКЕ

Эсмира Исмаилова

Лянкранский Государственный Университет, Лянкрань, Азербайджан

В статье говорится о том, как вопрос целостности Азербайджана отражен в произведениях на родном языке бессмертного мастера слова Сейеда Мухаммадгусейна Шахрияра, одного из редких личностей, которых азербайджанская литература подарила мировой культуре. Исследование ссылалось на работы отдельных исследователей, изучающих родное языковое наследие М. Шахрияра, проводились сравнения и параллели, обеспечивалась связь этих сравнений с современностью. Конкретными фактами обосновано, что тема единого Азербайджана имеет большое значение в произведениях Мухаммадгусейна Шахрияра на его родном языке.

Основная цель исследования «Тема единого Азербайджана в произведениях Мухаммадгусейна Шахрияра на родном языке» - выявить актуальность родного языкового наследия М. Шахрияра, проанализировать его в современном контексте на литературных примерах, а также подчеркнуть его воспитательное значение в наши дни.

Ключевые слова: Шахрияр, родной язык, единый Азербайджан, исследование, патриотизм, север, юг.

Daxil oldu: 02.06.2022;

Çapa qəbul edildi: 14.11.2022;

Çap edildi: 30.12.2022

FOLKLOR MATERIALLARININ DİLİNDƏ QARŞILAŞDIRMA VƏ BÖLÜŞDÜRMƏ ƏLAQƏLİ TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ STRUKTURLARI

Könül Dənziyeva

Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan

e-mail: konuldenziyeva@mail.ru

Xülasə. Məqalədə folklorumuzun məzmununu ifadə edən cümlə strukturlarından biri olan tabesiz mürəkkəb cümlələr və onların komponentləri arasındakı qarşılaşdırma və bölüşdürmə əlaqəsindən bəhs olunmuşdur. Qeyd edilmişdir ki, tabesiz mürəkkəb cümlələr bərabərhüquqlu cümlələrdən təşkil olunur. Belə cümlələrin komponentləri arasında qarşılıqlı məzmun bağlılığına görə qarşılaşdırma və bölüşdürmə mənə əlaqələri də formalaşır. Folklor materialları üçün daha çox səciyyəvi olan tabesiz mürəkkəb cümlə strukturlarından biri də qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdir. Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında qarşılaşdırma mənası ziddiyyətli və müqayisəli-fərqləndirici olmaqla iki qrupa bölünür. Ziddiyyətli qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə ifadə olunan iş və hadisələr ziddiyyət təşkil edir. Müqayisəli-fərqləndirici qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə iş və hadisələr müqayisə edilir, fərqləndirilir. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında mənə əlaqələrindən biri də bölüşdürmə əlaqəsidir. Bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr iki və daha artıq tərkib hissədən ibarət olur. Tərkib hissələrdəki fikirlər, iş və hadisələr ya növbə ilə bir-birini əvəz edir, yaxud da iki və daha artıq işdən yalnız birinin mövcud olduğu qeyd edilir. Folklor materiallarının dilindəki tabesiz mürəkkəb cümlə strukturlarının komponentləri arasında qarşılaşdırma və bölüşdürmə mənə əlaqəsinin həm folklorumuzun mahiyyətinin ifadəsində, həm də komponentlər arasında qarşılıqlı məzmun münasibətinin, struktur rəngarəngliyinin, eləcə də əlaqələnmə vasitələrinin üzə çıxarılmasında özünəməxsus rolu olduğu da məqalədə qeyd olunmuşdur.

Açar sözlər: cümlə, mürəkkəb cümlə, tabesiz mürəkkəb cümlə, qarşılaşdırma əlaqəsi, bölüşdürmə əlaqəsi

Giriş

Azərbaycan folklor materialları geniş xalq kütləsi tərəfindən yaradılan və yaşadılan şifahi dil nümunələridir. Bu şifahi dil nümunələri vasitəsilə xalqımızın milli mədəniyyəti, adət-ənənələri, canlı danışıq dilimizin özünəməxsus xüsusiyyətləri ifadə olunur. Folklorşünas alim V.Vəliyev bunlarla bağlı yazır: “Folklor hər şeydən əvvəl mənsub olduğu xalqın canlı danışıq dilinin bütün incəliklərini özündə əks etdirən qiymətli bir xəzinədir. Hər bir xalqın ədəbi dilinin yeni sözlərlə zənginləşməsində birinci, əvəzolunmaz mənbə canlı danışıq dilidir, bu da öz xəzinəsini folklorda, xalqın şifahi yaradıcılığında qoruyub saxlayır” [21, s. 4].

Şifahi danışıq dilinin incəliklərini əks etdirən folklor materiallarının məzmunu cümlə strukturları ilə ifadə olunur. Folklorumuzun mahiyyətini ifadə edən cümlə strukturlarının toplanılıb, sistemləşdirilib, araşdırılması dilimizin tarixi sintaksisinin öyrənilməsində əhəmiyyətli mənbə rolu oynayacaqdır. Azərbaycan ədəbi dili tarixinin tədqiqatçılarından olan

Ə.Dəmirçizadə yazır: “Nağıllarda, dastanlarda, zərb-məsəl, tapmaca və atalar sözlərində bəzən dilin çox qədim izləri, bu günü üçün ölmüş hesab olunan sözlər, qrammatik formalar saxlanmış olur: Dilin tarixindəki izlərini müəyyənləşdirmək üçün folklor çox zəngin bir xəzinə olduğundan, dilin tarixini öyrənərkən bir mənbə kimi ondan istifadə etmək çox zəruridir” [14, s. 46].

Folklorumuzun məzmununu ifadə edən cümlə strukturlarından biri də tabesiz mürəkkəb cümlə strukturlarıdır. Tabesiz mürəkkəb cümlələr bərabərhüquqlu cümlələrdən təşkil olunur və onların komponentləri arasında asılılıq dərəcəsi eyni olur. Tədqiqatçılar qeyd edir ki: “Tabesiz mürəkkəb cümlə iki və ya daha artıq cümlənin eyni növüdür ki, burada onun komponentləri bərabərhüquqlu olur, yəni mürəkkəb cümləni təşkil edən cümlələr qarşılıqlı surətdə bir-biri ilə sintaktik və məzmun münasibətində olub, baş və budaq cümlə səciyyəsi daşımır” [1, s. 276]. Bu baxımdan tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasındakı qarşılıqlı məzmun bağlılığı onun mahiyyətini təşkil edir. Məzmun bağlılığına və tərkib hissələrini əlaqələndirən vasitələrin xarakterinə görə tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında birləşdirmə, səbəb-nəticə, aydınlaşdırma, qarşılaşdırma, bölüşdürmə və qoşulma kimi məna əlaqələri formalaşır. Bu əlaqələrin yaranmasında intonasiya və bağlayıcılar mühüm rol oynayır. Belə ki, aydınlaşdırma əlaqəsi daha çox intonasiya, bölüşdürmə əlaqəsi isə əsasən bağlayıcıların iştirakı ilə yaranır. Folklor materialları şifahi dil nümunələri olduğundan onların dilində komponentləri intonasiya ilə əlaqələnən tabesiz mürəkkəb cümlə strukturları üstünlük təşkil edir.

Tədqiqat işi

Folklor materialları üçün daha çox səciyyəvi olan tabesiz mürəkkəb cümlə strukturlarından biri də qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdir.”Qarşılaşdırma əlaqəsi tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrindən birində ifadə olunan fikrin digərində ifadə edilən fikrə qarşı qoyulması əsasında yaranır” [12, s. 44]. Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərində ifadə olunan iş və ya hərəkətlər bir-biri ilə ya ziddiyyət təşkil edir, ya da müqayisə edilib fərqləndirilir. Məsələn:

Abdaldan paşa olmaz, taxtdan maşa [2, s. 3].

Gedən gedər, oturan yol gözlər [2, s. 450].

Bağı bağban yeyər, qoyunu çoban [2, s. 22].

Azarlı tələsər, armud vaxtında yetişər [4, s. 20].

Allah varıdı, şərki yoxudu [7, s. 5].

Atası nə qədər öyüd -nəsihət verdi, Qəmər razı olmadı [8, s. 6].

Firəng padşahı tək gəlirdi üstümüzə ,heç ona cavab verə bilmədik [7, s. 318].

Bir ağacım var, dam boyda,

Meyvəsi badam boyda. (qoz ağacı) [20, s. 55]

Çəkisi bircə misqal,

Qiyməti mincə dinar [20, s. 114] və s. kimi qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr qapalı sıralı olub, iki komponentin birləşməsindən yaranmışdır.

Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri qarşılaşdırma intonasiyası, qarşılaşdırma bağlayıcıları və antonim sözlərin köməyi ilə əlaqələndirilir. Folklor materialları şifahi dil nümunəsi olduğundan komponentlərin əlaqələnməsi üçün intonasiya daha çox səciyyəvidir. İntonasiya ilə əlaqələnmə zamanı antonim sözlər də aparıcı rol oynayır. Bununla bağlı Q.Kazımov yazır:

“Təbii ki, belə cümlələrin tərkib hissələri ümumxalq dilinin təşəkkülü dövründə daha çox intonasiya ilə əlaqələnməmişdir və yazılı ədəbiyyatdan fərqli olaraq ümumxalq dilində bu cəhət daim aparıcı olmuşdur. Lakin intonasiya ilə qarşılaşdırma prosesində antonim sözlər də əsaslı təsir gücünə malik olmuşdur” [17, s. 420]. Bunu nəzərdən keçirdiyimiz folklor materialları da təsdiqləyir:

Ağlayanın bir dərdi var, gülənin beş [4, s. 8].

Cahillə bal yemə, ahilla daş daşı [4, s. 31].

Cənnətin yaylağı, cəhənnəmin qışlağı [2, s. 681].

Quru qurtarıb, yaş yetişməyib [2, s. 228].

Mən gedirəm, o qalır. (ləpir) [20, s.145]

Qara toyuq yer eşər,

Ağ toyuq suda bişər. (kotan və düyü)[20, s. 154]

Adı var, özü yox. (söz) [20, s. 142]

Mən qalırım, o gedir. (səs) [20, s.144]

Mərd çox dedi, çoban az eşitdi [6, s. 176].

Əti sənin, sümüyü mənim [8, s. 239] və s.

Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında qarşılaşdırma mənası ziddiyyətli və müqayisəli-fərqləndirici olmaqla iki qrupa bölünür. Ziddiyyətli qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə ifadə olunan iş və hadisələr ziddiyyət təşkil edir. Q.Kazımov yazır: “Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin bir qisminə tərkib hissələrin ifadə etdiyi fikirlər, iş və hadisələr həqiqi mənada ziddiyyət təşkil edir; birinci tərkib hissədə bir işin icrasına cəhd edilir, bir iş arzu olunur, lakin ikinci tərkib hissədəki iş və hadisə həmin işin icrasına imkan vermir, ona görə də birinci tərkib hissədə icrasına meyl edilən iş icra edilməmiş, reallaşmamış qalır” [16, s. 297]. Bu baxımdan ziddiyyətli qarşılaşdırma mənalı tabesiz mürəkkəb cümlə strukturlu folklor materiallarında da icrası nəzərdə tutulan iş və hadisələrin baş tutmadığı, reallaşmadığı ifadə olunur. Məsələn:

Can deyən çox olar, can verən olmaz [2, s. 678].

Yalançının evi od tutub yandı, heç kim inanmadı. [4, s. 1 2]

Bəlkəni əkərsən, bitməz [4, s. 24].

Düşmüşəm qəribliyə, dərdimi bilən yoxdur [5, s. 23].

İstədi qapıçıya nəmər verə, vəzir qoymadı [6, s. 171].

Mən çox dedim, bunlar az eşitdilər [7, s. 9].

Məhəmməd Harami neçə dəfə davaya düşmüşdü, heç kimsə ona qalib gələ bilməmişdi. [11, s. 15] və s.

Bu tipli qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə birinci komponentdə təsdiq edilən iş, hərəkət və hadisənin ikinci komponentdə inkar edildiyi ifadə olunur və bunlar təsdiq və inkar feillərlə göstərilir. Məsələn:

İt motaldan əl çəkdi, motal itdən əl çəkmədi [2, s. 71].

Ata oğuldan ötrü malından keçdi,

Oğul atadan ötrü kürkündən keçmədi [4, s. 16].

Hər şey vaxta baxar, vaxt heç nəyə baxmaz [4, s. 64].

Taxt yaratmaq olar, bəxt yaratmaq olmaz [4, s. 536].

Padşah nə qədər dəlil-dəlalat elədi, Qəmər ipə-sapa gəlmədi [8, s. 7].

Hər gün itin artığını onun qabağına qoyuram yemir [6, s. 146].

Bu işə heyran qalırlar, nə qədər təbiblər dəvət edirlər, kimsə buna əlac edə bilməyir [6, s. 15].

Mirzalı xan çox elədi, Qurbani razı olmadı [10, s. 44].

Qabın çölü islandı, içinə su dolmadı [10, s. 21] və s.

Folklor materiallarında komponentləri “amma”, “ancaq” qarşılaşdırma bağlayıcıları ilə əlaqələnən ziddiyyətli qarşılaşdırma mənalı tabesiz mürəkkəb cümlə strukturlarına da rast gəlinir. T. Müzəffəroğlu “amma” bağlayıcısının qrammatik və semantik-struktur əlaqələnməni meydana çıxartdığını qeyd edir [19, s. 69]. Bunu aşağıdakı nümunələr də göstərir: *Padşah gecəni səhərə kimi qıza zor-güç elədi, amma qız buna əl vermədi. [7, s. 10] Şəhərə adam yayıldı, amma rəmmalı tapa bilmədilər [7, s. 15]. Bu Simanın qırx otağı varıdı, ağzı olduğu otağa açılırdı, ancax olduğu otağın ayrı qapısı vardı [6, s. 35]. Çox şahzadələr onun eşqi ilə yanıb qovrulurdu, amma Xəzangil onların heç birinə getmirdi [11, s. 8] və s.*

Müqayisəli-fərqləndirici qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə iş və hadisələr müqayisə edilir, fərqləndirilir. Tədqiqatçıların fikrincə: “Qarşılaşdırma məna əlaqəsinin bu növü tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrindən ikincisində ifadə edilən fikrin özündən əvvəlki fikirlə müqayisə yolu ilə qarşılaşdırılması əsasında yaradılır. Tərkib hissəsindəki fikirlərin müqayisəsində isə onların mübtədaları əsas rol oynayır, çünki hər bir cümlədəki fikir onun mübtədalarına aid olur. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, yalnız mübtədaların qarşılaşdırılması hələ tərkib hissələrinin məzmununun qarşılaşdırılması demək deyildir; bunun üçün qarşılaşdırılan komponentlərdəki eyni cümlə üzvlərindən biri öz mənasına görə bu və ya digər cəhətdən fərqlənməlidir ki, bunun da nəticəsində tərkib hissələrin hər birinin ümumi məzmunu tamamlansın və bir-birindən fərqli səciyyə dəşsın [18, s. 377]. Qeyd edilənlər folklor materiallarından ibarət qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə də müşahidə olunur. Belə ki, bu tipli cümlələrdə də komponentlərdə ifadə olunan

ümumi məzmunla yanaşı, cümləni təşkil edən cümlə üzvləri də bir-biri ilə qarşılaşdırılır. Məsələn:

Ac acı dolayar, tox toxu yalayar [3, s. 17].

Yüz dost azdır, bir düşmən çoxdur [2, s. 297].

El el üstə sığışar, ev ev üstə sığışmaz [4, s. 47].

Yağış ilə yer öyünər,

Alqış ilə ər öyünər [2, s. 382].

El köç eyelər bu dağa, quşlar qonmaz budağa [13, s. 33].

Adı var, özü yox. (söz) [20, s. 1 42]

Özü burda,

Saqqalı damda. (tüstü) [20, s. 41]

Böyüyünün adı hatəm Sultan, kiçiyinin adı Əhməd vəzir idi [9, s. 24].

Pişik ordan yola düşdü, göyərçin ağacın oyuğunda gizləndi. [7, s. 70] - cümlələrində həm baş üzvlər, həm də ikinci dərəcəli üzvlər bir-biri ilə qarşılaşdırılır.

Bəzən bu tipli cümlələrin bir qisminin komponentləri elliptik də ola bilər. Belə cümlələrdə də həm ellipsisə uğrayan, həm də cümlədə iştirak edən üzvlər arasında qarşılaşdırma olur. Məsələn:

Adamın yerə baxanı, suyun lal axanı [4, s. 4].

At yeriməklə, insan bilməklə [4, s. 15].

Dövlətdə dəvə, övladda nəvə [4, s. 45].

Sən dədəli, mən yetim [2, s. 568].

Mən ölü, sən diri [2, s. 483].

Qara toyuq, göy cücələr. (buxarıda yanan ocaq) [20, s. 32]

Bədəni yerdə, saqqalı göydə. (turp) [20, s. 4]

Çölü sarı, içi darı. (əncir) [20, s. 61]

Özü ağ, balası sarı. (süd, yağ) [20, s. 98] və s. əsasən, atalar sözü və tapmacalardan ibarət hər iki komponenti elliptik olan bu cür cümlələrin buraxılan elementlərini cümlənin ümumi məzmununu əsasında bərpa etmək olar. Paralelizm əsasında qurulan belə cümlələrdə poetiklik daha çoxdur, ona görə də onlar emosional səslənir və yadda qalan olur. Atalar sözü və tapmacaların əsas cəhətlərindən olan yığcamlıq, az sözlə çox və dərin fikir söyləmək xüsusiyyəti özünü bu tipli cümlələrdə büruzə verir.

Qeyd edək ki, fərqləndirici-müqayisə mənası folklor materiallarının məzmununa, mahiyyətinə xas əlamət olduğu üçün bu tipli qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürekkəb cümlələr də çoxluq təşkil etmiş və müxtəlif qurulma strukturlarına malik olmuşdur. Bu baxımdan belə cümlələrin bir qisminin birinci komponentində baş üzvlərdən olan xəbər iştirak edir, digərində isə iştirak etmir. Məsələn:

Cütçü yağış istər, yolçu quraqlıq [4, s. 32].

Dağ başına duman gələr, igidin başına iş [4, s. 75].

Dərzi yaxası cırıq olar, başmaqçı ayağı yalın [4, s. 40].

Doymacı xatun yeyər, yumruğu yetim[4, s. 45].

Ev sözsüz olmaz, dəyirman tozsuz [2, s. 50].

Hamamçının tası yox, baltaçının baltası [8, s.71].

Mənim iki oğlum var,sənin iki kürəkənin [8, s. 302].

Nərgiz böyük idi, Lala kiçik [6, s. 169].

Sən yüz yaşa, mən iki əlli.[7, s. 75] – cümlələrində təkrara yol verməmək, yığcamlıq məqsədilə ikinci komponentdə xəbər buraxılmışdır. Xəbərin buraxılması cümlənin poetikliyini artırmış, ritmik səslənməsini təmin etmişdir. Folklor materiallarından olan atalar sözləri və məsəllərin ifadəsində bu tipli cümlələrin əks formada işlənmə məqamlarına da təsadüf olunur. Belə ki, birinci komponentdə xəbər buraxılır, ikinci komponentdə işlənir. Məsələn:

Adamı söz, kababı köz yandırar [4, s. 5].

Qışın işi, yazın yemişi bol olar [4, s. 83].

Kar eşitdiyün, kor tutduğun buraxmaz [4, s. 73].

İtə salam, dəliyə süd olmaz [4, s. 71].

Adam babadan, Nuh Nəbidən qalib [2, s. 32].

Dəli elsiz, el dəlisiz olmaz. [2, s. 255] və s. cümlələrin birinci komponentində xəbər, ikincisində təkrarlanmasın deyə buraxılmışdır.

Tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında mənə əlaqələrindən biri də bölüşdürmə əlaqəsidir. B.Xəlilov yazır: “Bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr iki və daha artıq tərkib hissədən ibarət olur. Tərkib hissələrdəki fikirlər, iş və hadisələr ya növbə ilə bir-birini əvəz edir, yaxud da iki və daha artıq işdən yalnız birinin mövcud olduğu qeyd edilir.” [15, s. 264]. Ona görə də bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında iş və hadisələrin növbə ilə bir-birini əvəzləməsi, eləcə də iş və hadisələrdən yalnız birinin mümkünlüyü kimi iki mənə əlaqəsi formalaşır. Hər iki mənə əlaqəsinin yaranmasında bağlayıcılar mühüm rol oynayır. Folklor materialları şifahi dil nümunəsi olduğu və onların ifadəsinə xidmət edən tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri əsasən intonasiya ilə əlaqələndiyi üçün bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrə çox az təsadüf olunur. Məsələn:

Ya dəvə ölər, ya dəvəçi, ya da üstündəki hacı [2, s. 379].

Ya unçu ölər, ya dəyirmançı [2, s. 380].

Ya torba yırtılar, ya da dağarcıq [2, s. 380].

Ya mən deyən, ya sən deyən [2, s. 380].

Ya dövlət başa, ya quzğun leşə [2, s. 379].

Ya ölüm, ya dirim [2, s. 380].

Ya taxt, ya baxt [2, s. 380].

Ya şələ lələni, ya lələ şələni. [2, s. 381] və s. kimi atalar sözləri və məsəllərdən ibarət bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri “ya”, “ya da” bölüşdürmə bağlayıcıları ilə əlaqələnmiş və iki prosesdən birinin mümkünlüyünü ifadə etmişdir.

Nəticə

Beləliklə, folklor materiallarının dilindəki tabesiz mürəkkəb cümlə strukturlarının komponentləri arasında qarşılaşdırma və bölüşdürmə məna əlaqəsinin həm folklorumuzun mahiyyətinin ifadəsində, həm də komponentlər arasında qarşılıqlı məzmun münasibətinin, struktur rəngarəngliyinin, eləcə də əlaqələnmə vasitələrinin üzə çıxarılmasında özünəməxsus rolu vardır. Onların toplanılıb araşdırılması tarixi sintaksisə zəngin material verəcək, dilimizin tarixi inkişafının, folklorumuzun poetikliyinin, obrazlılığının öyrənilməsində mənbə rolu oynayacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y.M., Həsənov A.Q. (2007). *“Müasir Azərbaycan dili”*. IV hissə, Sintaksis, Bakı, “Şərq-qərb”.
2. *Atalar sözü*. (1985). Bakı, Yazıçı.
3. *Atalar sözü*. (2004). Bakı, “Öndər” nəşriyyatı.
4. *Atalar sözləri və məsəllər*. (2019). Bakı, “Şərq-qərb”.
5. *Azərbaycan bayatıları*. (2004). Bakı, “XXI-Yeni nəşrlər Evi”.
6. *Azərbaycan nağılları*. (2005). Beş cilddə, I cild, Bakı, “Şərq-qərb”.
7. *Azərbaycan nağılları*. (2005). Beş cilddə, III cild, Bakı, “Şərq-qərb”.
8. *Azərbaycan nağılları*. (2005) Beş cilddə, IV cild, Bakı, “Şərq-qərb”.
9. *Azərbaycan məhəbbət dastanları*. (1979). Bakı, “Elm”.
10. *Azərbaycan dastanları*. (2005). Beş cilddə, I cild. Bakı, “Lider” nəşriyyatı.
11. *Azərbaycan dastanları*. (2005). Beş cilddə, V cild. Bakı, “Lider” nəşriyyatı.
12. Bayramov H. (1960). *“Müasir Azərbaycan dilində tabesiz mürəkkəb cümlələr”*. Bakı, AMEA nəşriyyatı.
13. *Bayatılar*. (1985). Bakı, “Yazıçı”.
14. Dəmirçizadə Ə. (1979). *“Azərbaycan ədəbi dili tarixi”*. Bakı, “Maarif”.
15. Xəlilov B. (2017). *“Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis.”* Bakı, “Adiloğlu”.
16. Kazımov Q. (2007). *“Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis.”* Bakı, “Təhsil”.
17. Kazımov Q. (2019). *“Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi”*. Bakı, “Elm”.
18. *Müasir Azərbaycan dili. “Sintaksis”*. (1981). III cild. Bakı, “Elm” s.
19. Müzəffəroğlu T. (2002) *“Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikasi”*, Bakı, “Azər nəşr”.
20. *Tapmacalar*. (2004). Bakı, “Şərq-qərb”.
21. Vəliyev V. (1985). *Azərbaycan folkloru*. Bakı, ADU nəşriyyatı.

COMPOUND SENTENCE STRUCTURES RELATED TO OPPOSITION AND DISTRIBUTION IN THE LANGUAGE OF FOLKLORE MATERIALS

Konul Danziyeva

Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan

In the article, the relationship between compound sentences and their components, which is one of the sentence structures expressing the content of our folklore, is discussed. It has been noted that compound sentences are composed of equal sentences. Between the components of such sentences, due to the mutual content connection, relations of matching and non-distribution are also formed. One of the compound sentence structures that is more typical for folklore materials is the compound sentence with opposition. Opposition is divided into two groups, the meaning of contrast between the components of related compound sentences is contrastive and comparative-distinctive. Contradictory juxtaposition works and events expressed in related compound sentences are contrasted. Comparative-differentiative juxtaposition works and events are compared and differentiated in related compound sentences. One of the semantic relations between the components of compound sentences is the distribution relationship. Compound sentences related to division consist of two or more constituent parts. The ideas, work and events in the constituent parts are either alternated, or only one of two or more works is noted. It is also mentioned in the article that the relation of meaning and distribution between the components of compound sentence structures in the language of folklore materials has a unique role in expressing the essence of our folklore, as well as in revealing the mutual content relationship between the components, structural diversity, as well as the means of communication.

Key words: sentence, composite sentence, compound sentence, opposition relation, distribution relation

СТРУКТУРЫ СЛОЖНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ, СВЯЗАННЫЕ С ПРОТИВОПОСТАВЛЕНИЕМ И РАСПРОСТРАНЕНИЕМ В ЯЗЫКЕ ФОЛЬКЛОРНЫХ МАТЕРИАЛОВ

Кенюль Данзиева

Ленкоранский государственный университет, Лянкярань, Азербайджан

В статье рассматривается соотношение сложносочиненных предложений и их компонентов, которое является одной из структур предложений, выражающих содержание нашего фольклора. Известно, что сложные предложения состоят из равных предложений. Между компонентами таких предложений за счет взаимной содержательной связи образуются также отношения соответствия и нераспределения. Одной из структур сложносочиненных предложений, более характерной для фольклорных материалов, является сложносочиненное предложение с противопоставлением. Противопоставление делится на две группы, значение противопоставления между компонентами родственных сложносочиненных предложений - сопоставительное и сравнительно-различительное. Противопоставляются противоречащие друг другу произведения и события, выраженные в родственных сложносочиненных предложениях. Сравнительно-дифференцирующее сопоставление произведений и явлений сравнивается и дифференцируется в родственных сложносочиненных предложениях. Одним из смысловых отношений между компонентами сложносочиненных предложений является отношение распределения. Сложные предложения, связанные с членением, состоят из двух и более

составных частей. Идеи, произведения и события в составных частях либо чередуются, либо отмечается только одно из двух и более произведений. В статье также отмечается, что отношение значения и распределения между компонентами структур сложного предложения в языке фольклорных материалов имеет значительную роль для выражения сущности нашего фольклора, а также для выявления взаимной содержательной связи между компонентами, структурными разнообразиями, а также средствами связи.

Ключевые слова: предложение, сложносочиненное предложение, сложноподчиненное предложение, отношение противопоставления, отношение распределения.

Daxil oldu: 02.06.2022;

Çapa qəbul edildi: 14.11.2022;

Çap edildi: 30.12.2022

“MUZEY MƏNBƏŞÜNASLIĞI”NIN MUZEY İŞİNDƏ TƏTBİQİ ÜSULLARI

Qanira Pirquliyeva

Mayis Cəfərov

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan

Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan

e-mail: p_qanira@hotmail.com

e-mail: mayis1968@mail.ru

Xülasə. Məqalədə XIX əsrin sonlarında yaranan, muzey mənbəşünaslığı ilə əlaqəli məsələlər öz əksini tapmışdır. Muzey fondlarına hər bir eksponat müvafiq qaydalara və tələblərə uyğun mənbə qismində daxil olur. Fondların komplektləşdirilməsində mövcud olan uyğunsuzluqlar, muzeylərin profilindən kənara çıxılmalar və digər faktlar yuxarıda bəhs olunan prosesə maneçilik törədir. Bu hallar muzey mənbəşünaslığı ilə bağlı olan problemlərin yaranmasına və onların həlli yollarının axtarılmasına səbəb olur.

Muzeylər ümumilikdə və hər biri ayrılıqda ölkələrin əsas mədəni göstəricisi olaraq, təsadüfi, qeyri-elmi eksponatların toplandığı və nümayiş etdirildiyi yer deyildir. Muzey mənbəşünaslığı laboratoriyalarının yaradılması günümüzdə Azərbaycan üçün aktual, həllini tapmamış bir problemdir. Bu mühüm məsələnin həlli, muzey fond işlərinə düzgün yanaşmadan, elmi araşdırmalardan keçdiyinə görə, muzey laboratoriyalarda çalışanların muzeyşünas olaraq fəaliyyətə başlaması problemini bitirmiş olar.

Açar sözlər: muzey mənbəşünaslığı, nəzəriyyə, atribusiyə, eksponatlar, eksponatların semantikasi, ekspozisiya

Giriş

Cəmiyyətlərin mənəvi tələbatlarının ödənilməsi üçün muzeylərin yaranmasına ehtiyac antik dövrdə yaranmışdır. Muzeylər yarandığı vaxtdan mədəniyyət mərkəzləri olaraq, bir mühüm sosial alətə çevrilmişlər. Muzeylərin yaranma nəzəriyyəsinin əsas vəzifələri aşağıdakı bəndlərdə təsbit edilmişdir:

-estetik (gözəlliyə meyl)

-bioloji (kolleksionerlik instinkti)

-filoloji (antik obrazın bərpası)

-müasirlikdən müvəqqəti də olsa uzaqlaşma

-sosial, yəni cəmiyyətin və mədəniyyətin öz mədəniyyətini qoruyub saxlamaq üçün yaranan tələbatını ödəmək.

Beləliklə, antik dünyada muzey-elm və incəsənət mərkəzi, elmlərin mənbəyi olmuşdur. Günümüzdə muzeylər dövlət siyasəti, iqtisadiyyat, mədəni faktorlar nəticəsində yaradılır, dəyişdirilir. Demək muzey mənbəşünaslığı terminində də müvafiq dəyişikliklər baş verir, yəni hansısa bir eksponat 100 il əvvəl ehtimal ki, bir mədəniyyətə aid edilib, sonra

dövlətlərin ideologiyasında olan təsirlər nəticəsində tamam ayrı bir mədəniyyətə, etnoslara aid edilərək yenidən araşdırmaya cəlb edilə bilər.

Araşdırma üçün seçdiyimiz mövzu muzeyşünaslıqda mühüm yeniliklərdən olan muzey mənbəşünaslığı barədə olan nəzəri fikirlər və onların praktik tətbiqi nümunələridir.

Muzey mənbəşünaslığının araşdırma sahəsi muzey əşyalarının və kolleksiyalarının öyrənilməsi, istifadəsi üzrə metod və metodologiyasını, nəzəriyyəsinə hazırlayan bir elm sahəsidir.

Tədqiqatın mənbəyi və üsulları

Muzey mənbəşünaslığının əsas vəzifələri sırasında muzey eksponatlarında, muzey kolleksiyalarında semantik-məna məlumatlarını, həmçinin muzey predmetlərinin ekspressivliyini, atraktivliyi, representativliyi və kommunikasiyalığı üzə çıxarmaqdır. Muzey əşyalarının, kolleksiyalarının mənbə kimi öyrənilməsi əsasən, onların atribusiyasını, təsnifatlaşdırılmasını, sistemləşdirilməsini, izah edilməsini-interpretasiyanı əhatə edir. Termin kimi muzey mənbəşünaslığı keçmiş sovetlər dövlətində ilk dəfə indiki Rusiyada 1970-ci illərdə elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, əgər tarixi mənbəşünaslıq və humanitar elmlərin mənbəşünaslığı, tarixşünaslıq elm kimi hələ XVIII-əsrin sonlarından meydana gəlmişdirsə, bu elm sahəsi müstəqil elm kimi yalnız XX əsrin 80-ci illərindən Avropa ölkələrində, o cümlədən qeyd etdiyimiz kimi, Rusiyada formalaşmağa başlamışdır [5, s.23-56; 6, s.12; 7, s.45].

Bu illərdən etibarən günümüzədək muzey predmetinə artıq sadəcə bir maraqlı əşya kimi deyil, əksinə bir çox yazılı mənbələrdən daha çox məlumat daşıyıcısı olan maddi-mədəniyyət artefaktları kimi münasibət bəslənməyə başlanmış və bu sahə üzrə ayrıca mütəxəssislər hazırlığına başlanılmışdır [1; 2, s.67-69]. Digər yazılı və qeyri-maddi mənbələrdən fərqli olaraq, muzey eksponatlarında əgər düzgün aprobasiya işi aparılırsa, xeyli yeni və elmə məlum olmayan semantik fikirlər üzə çıxarmaq mümkün olar. Amma bu yalnız ixtisası daha yaxşı bilən və digər mənbələri müvafiq metodlarla öyrənən mütəxəssislərə nəsib olan “xoşbəxtlikdir”. Sadəcə oxşar əlamətləri daşıyan hansısa bir artefakt elmə mənbəşünaslıq materialı kimi cəlb edilə bilməz. Belə muzey mənbələri ekspozisiyalarda yalnız bir eksponat kimi deyil, həm də müxtəlif elementlərinə, sınımış hissələrinə, məqsədli pozuntularına görə və s. muzey auditoriyasını daha çox düşündürməyə vadar etməlidir.

Xüsusi tipə aid olan, nadir muzey əşyaları muzey kolleksiyalarına daxil olmaqla, “muzey mənbəşünaslığı”nın əsas araşdırma obyektinə çevrilir. Bu obyektlər sırasına həm də elmi-köməkçi fondlarının materialları-maketlər, reproduksiyalar, eksponatların ən nəfis surətləri daxildir. Sonuncularla işləmək üçün muzey mənbəşünaslığının metodları tətbiq edilir. Bu səbəbdən eksponatların zaman keçdikcə məhv olması təbii bir prosesdir. Ona görə:

Birincisi, əksər hallarda belə eksponatların bir neçə nüsxəsi ustad sənətkarlar vasitəsilə hazırlanır, məhv olmamışdan öncə ekspozisiyada nümayiş etdirilir.

İkincisi, ekspozisiyalara yalnız eksponatların əslı deyıl, onların rəsmləri, diaqramları, rentgendən çıxarılmış surətləri, sxemləri cəlb edilə bilər. Bu format da muzeyşünaslıq elmində qəbul edilmiş ən yeni bir interaktiv üsuldur.

Üçüncüsü, eksponatların hazırlandığı tarix abidələrdə göstərilir. Bəzən, nadir artefaktlar abidələrdə tapıldığı yerlərdə nümayiş etdirildikdə böyük effekt yaradır və muzey mənbəşünaslığı üçün unikal şərait yaranır. Bu zaman abidənin bəzi hissələrinin bərpası, qazıntılardan tapılan digər artefaktların nümayişində həyata keçirilə bilər. Nümayiş zamanı məişət həyatının bərpası, sərgisi ən kiçik miqyaslarda belə maraqla izlənilir. Abidələrdə nadir eksponatları müşahidə edərkən tamaşaçılar gördüklərini yaşadıkları həyatlarıyla müqayisə etməyi bacarırlar.

Beləliklə, muzey mənbəşünaslığının əsas araşdırma obyektı muzeylərin bütün fondlarının eksponatlarıdır. Bu mənbələr arasında əhəmiyyətli, əhəmiyyətsiz deyilən bölgü yoxdur. Bütün mənbələr, əgər düzgün seçilsə dəyərlidir. Ən azından ona görə ki, bütün eksponatlar tarix, etnoqrafik, arxeoloji, ədəbiyyat, texniki, şəxsi, memorial və digər profilli muzeylərdə insanın əmək fəaliyyətinin göstəricisidir.

Ənənəvi muzey mənbəşünaslığının predmetinə görkəmli filosofların, ədiblərin, alimlərin və digər cəmiyyətlərin həyatının müəyyən dövrlərində vacib nitqləri, şifahi xalq ədəbiyyatının bir hissəsi olan atalar sözləri, məsəllər də daxil edilir. Ona görə ki, şifahi və yazılı məlumatlarda insanların yaşadığı ayrı-ayrı dövrlərin bütün incəlikləri, obyektiv və subyektiv üstünlükləri, çatışmazlıqları öz əksini tapır. Bəzən müəyyən şəxslərin nitqlərindəki bir cümlə minillərlə yaşayır. Oxşar tarixi hadisələrdə eyni cümlələrə yenidən istinad edilir. Bu cür ritorik fikirləri, xüsusilə tarixi abidələrdə memarlıq kitabələrində, ədəbiyyat muzeylərində, hərbi sərkərdələrin, mütəfəkkirlərin ev muzeylərində və digər tərbiyəvi əhəmiyyəti olan muzeylərdə çox böyük önəm daşıyır. Ayrıca qeyd etmək lazımdır ki, bu cür mənbələr həmçinin, sosial psixologiya, informatika, riyazi statistika, kimya, fizika, coğrafiya elmlərinin nailiyyətləri də daxildir.

Beləliklə, muzey mənbəşünaslığının predmeti iki mühüm kateqoriyanı-nəzəri və praktik hissələri əhatə edir. Hər iki kateqoriyanın əsas işlərindən biri ümumi terminologiya məsələsidir. Buna görə də bütün muzeylərdə (heç olmasa mərkəzi muzeylərdə belə laboratoriyalar olmalıdır) ekspozisiyaların açılışında elmi layihələrin öncədən hazırlanması vacib məsələdir. Bəzən bir ekspozisiyanın açılışı illərlə davam edir: yəni muzeyin ekspozisiyanın layihələndirilməsi və tam hazır olması birbaşa muzeylərdəki müvafiq laboratoriyaların fondlarla və elmi heyətlərlə işinin sonunda ola bilər. Bu vacib və çox məsuliyyətli prosesdə muzeyşünasların işi müvafiq elm sahələrinin alim və mütəxəssislərinin işləyib hazırladıqları terminologiyadan yan keçə bilməz. Əks halda belə ekspozisiyalar açılan kimi bağlanıla bilər.

Demək, muzey mənbəşünaslığının birbaşa işi dedikdə, muzey kolleksiyalarının, eksponatlarının komplektləşdirilməsini, onların tərkibinin tam formalaşmasını öyrənməklə

yanaşı, həm də elmi komplektləşmənin, qeydiyyatının, qorunmasının, ekspozisiyasının elmi metodikasını öyrənən mühüm elm sahəsi nəzərdə tutulur. Bu barədə dünya şöhrətli muzey mütəxəssislərinin fikirlərini göstərmək lazımdır. Çex mənşəli İ.Beneş muzey mənbəşünaslığının əsas predmet sahəsini muzeylərin sosial funksiyaları ilə əlaqələndirirdi. Burada əsas predmet-eksponat və onun institusional sistemi hesab olunurdu. Muzeyşünas alim F. Şmidt muzey mənbəşünaslığının predmetini aşağıdakı metodlarla eksponatları öyrənməyi təklif edirdi:

-mövzunun və onun ekvivalentinin-əşyaların öncədən təyin edilməsi və dəqiqləşdirilməsi;

-bu barədə ənənəvi interyerin yaradılması;

-yaradılan ekspozisiyada bütün lazımsız əşyaların yığışdırılması və lazımı eksponatların hissələri belə olsa əlavə edilməsi;

-ənənəvi interyerə süjet xəttinə görə əşyaların əlavə edilməsi;

-süjetə görə ekspozisiyanın marşrutunun yaradılması;

Muzey mənbəşünaslığına təsir edən bir çox prinsiplər var: Bunlardan:

-humanitar-antroposentrik prinsiplə, yəni əsas ideya insan və insan həyatı ilə bağlı olan bütün fəaliyyət növləridir.

-kulturoloji-simvollarla, işarələrlə eksponatların əhəmiyyətini nümayiş etdirmək. Bununla da eksponatlar subyekt kimi mədəniyyət nümunələri kimi təqdim edilir.

-dialog-muzeylərdə ən azı muzey əməkdaşı və tamaşaçı arasında ola biləcək dialoqa birincinin muzey mənbəşünaslığını konkret olaraq hər bir eksponat üzrə dəqiq bilməsi və suallara düzgün cavab verməyi bacarmalıdır.

-aksioloji-ayrı-ayrı mədəniyyətlər arası ümumi xüsusiyyətlərin öncədən hazırlanmasıdır [7, s. 45].

Ümumiyyətlə, müasir mənbəşünaslıq mənbələri tiplərinə görə dörd yerə - maddi, yazılı, təsviri və səsli formalara bölünür. Çox zaman təsviri mənbələri qrafik-təsviri, bədii-təsviri və s. qruplaşdırırlar. Mənbələrin bu cür təsnifatı onlarda tarixi reallığın əks olunma metodunun və formalarının müxtəlifliyi ilə izah olunur. Bundan başqa mənbəşünaslıqda mənbələrin növlərə görə təsnifatı mövcuddur. Bu təsnifata görə yazılı mənbələri: salnamə, diplomatik sənədlər, qanunvericilik sənədləri, kargüzarlıq sənədləri, statistik sənədlər, şəxsi xarakterli sənədlər, dövrü mətbuat və s. olmaqla növlərə bölürlər. Mənbələrin təsnifatı onların təkamül prosesini izləmək imkanını verir. Zaman keçdikcə insanların təkcə tarixi gerçəkliyi əks etdirmə metodlarını və formalarını deyil, eyni zamanda informasiyanı yığmaq məqsədini də dəyişir. Bu isə öz növbəsində mənbələrin təkamülünə gətirib çıxarır. Bu prosesin sürətlənməsinə müasir dövrdə kommunikasiya və informasiya texnologiyasının inkişafına da güclü təsir göstərir.

Yazının meydana gəlməsi, kitab çapı, təhsilin inkişafı informasiyanın əks olunması və toplanması üçün geniş imkanlar açmışdır. Texniki inkişaf informasiyanın kino-foto, fono və

nəhayət, süni maşın dillərində qeydə alınmasına imkan yaratdı. Mənbələrin təkamülü təkcə ayrı-ayrı mənbələrin növlərinin tədricən silinməsi ilə deyil, ictimai həyatın tarixi təkamülünün çətinləşməsi və mənbələrin yeni növ və müxtəlifliyinin yaranması ilə xarakterizə olunur. Müasir dövrdə mənbələrin informasiya vermə qabiliyyəti çox zaman texnologiyanın inkişaf səviyyəsi, mənbənin yarandığı mədəni şərait ilə ölçülür. Mənbələrin yaranma texnologiyası tarixi əlaqə mexanizmi və informasiyanın toplanma sürətini əhatə edir. Bu tarix üç inkişaf mərhələsi keçmişdir.

Birinci mərhələdə informasiya insanların özləri tərəfindən ötürülür və bəzən vizual və ya səsli xarakter daşıyırdı.

İkinci mərhələdə informasiyanın ötürülməsi heyvanların köməyi ilə həyata keçirilirdi. Qədim Mərkəzi Asiyada artıq e.ə.təxminən 2000-ci ildə, Aralıq dənizi ətrafında isə e.ə.1000-ci ildə informasiyanın bu cür ötürülməsi geniş tətbiq olunurdu. Texniki inkişaf təxminən b.e.ə. 3000-cü ildə Mesopotamiyada informasiyanın ötürülməsi üçün gil lövhələrdən istifadə imkanı yaratdı. Sonralar bu texnika informasiyanın yazılı surətdə xüsusi hazırlanmış şəxslər tərəfindən ötürülməsi ilə əvəz olundu. Fars şahları ilk dəfə olaraq, informasiyanı ötürmək üçün kuryer sistemi tətbiq etməyə başladılar. İnformasiyanın ötürülməsi tarixində üçüncü mərhələ mexaniki medianın kəşfi ilə xarakterizə olunur.

Texniki kəşflər nəticəsində XIX əsrin sonlarında informasiyanın istənilən nöqtədən digərinə çatdırılması üçün cəmi yeddi dəqiqə vaxt lazım idi. Müasir dövrdə kommunikasiya texnologiyasının sürətli inkişafı informasiyanın toplanması və komplektləşdirilməsini olduqca asanlaşdırır. Lakin informasiya çoxluğu, onun systemsiz şəkildə toplanması informasiyanın obyektivlik səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi və onda olan gizli informasiyanın qeydə alınmasını çətinləşdirir. Tarixi mənbələrin tədqiqi zamanı qarşıya çıxan problemlərdən biri də fakt ilə tarixi mənbə arasındakı münasibətlərin müəyyənləşdirilməsidir [7, s. 45].

1830-cu ildə alman alimi L. Ranke tarixçinin vəzifəsinin hadisələri “necə baş veribse eləcə də əks etdirmək” olduğunu vurğulayanda heç kimi təəccübləndirmədi. Tarixin elm olduğunu sübuta yetirməklə məşğul olan pozitivistlər özlərinin tarixə təsirini faktların ilahiləşdirilməsi ilə həyata keçirməyə çalışırdılar. “Birinci faktlar, sonra isə onlar əsasında nəticə” deyən pozitivistlər faktların tarixdə önəmli rol oynadığını vurğulayırdılar. XIX əsr ingilis tarixi məktəbində bu istiqaməti inkişaf etdirən empirik ənənə Böyük Britaniya fəlsəfi məktəbinin nümayəndələri olan C.Lokkdan B.Rasselə qədər mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Biliklərin empirik nəzəriyyəsi obyektə subyekt arasında kəskin ayrılığın olduğunu iddia edirdi. Bu nəzəriyyəyə görə faktlar hissi əksətdirmə olaraq, müşahidəçiyə kənardan təsir göstərir və onun təfəkküründən asılı deyil. Empirik məktəbin nəzəriyyəsinə görə faktların qəbulu passiv xarakter daşıyır və iki müstəqil mərhələdən - təcrübə və ondan irəli gələn nəticədən ibarətdir. Məhz bu konsepsiyadan çıxış edən tarixçilər belə hesab edirdilər ki, tarix müəyyən edilmiş faktların toplusudur. Tarixçi faktları toplayır, araşdırır, “özünə uyğun tərzdə dəyişdirir”. Başqa sözlə desək, empirik məktəbin fikrincə faktlar müqəddəsdir, fikir isə azad.

Lakin baş vermiş və fakt kimi qəbul edilən hər bir informasiya tarixi faktdır mı? Tarixi faktlarla digər faktları birbirindən ayıran kriteriyalar mövcuddur mu? Ümumiyyətlə, tarixi fakt nədir? Empirik məktəb nümayəndələrinin fikrincə tarixdə bir sıra müəyyənlanmış faktlar mövcuddur ki, onlar tarixin özəyini təşkil edirlər [7, s.45]. Tarixi fakta dialektik materialist baxış pozitivizm və subyektivizm konsepsiyalarından fərqli olaraq, daha mükəmməldir. Bu konsepsiya bütün tarixi faktları üç tipə bölür:

- 1) tarixi gerçəkliyin faktları;
- 2) tarixi mənbələrin faktları;
- 3) elmi tarixi faktlar.

Dialektik konsepsiyaya görə tarixi gerçəkliyin faktları həm mənbənin yaradıcısına, həm də tarixçiyə münasibətdə obyektivdir və onların faktlar haqqında fikirlərindən asılı olmayaraq, mövcuddurlar. Onlar dəyişməz, yəni invariant və sayagəlməzdir. Tarixi mənbələrin faktları tarixi gerçəkliyin faktlarının mənbənin yaradıcısı tərəfindən təsviri və ya əksidir. Hər bir əksolunma prosesin nəticəsi kimi bu faktlar subyektivdir, çünki onu əks etdirən şəxsin zehni, təfəkkürü və maraqları süzgəcindən keçərək, əks olunublar. Lakin bitmiş, tamamlanmış bir proses olaraq, bu faktlar da dəyişməz və invariantdırlar. Tarixi faktların üçüncü tipi olan elmi-tarixi faktlar gerçəkliyin faktlarının mənbə faktları əsasında tarixçi tərəfindən bərpası və ya əksidir [4, s. 4-7].

Beləliklə, muzey mənbəşünaslığı-muzeyşünaslıq predmet olaraq, muzey eksponatlarının və kolleksiyalarının araşdırılması və istifadə edilməsi ilə yanaşı xüsusi metodikası və nəzəriyyəsinə hazırlayan, həyat keçirən bir elm sahəsidir. Muzey mənbəşünaslığı üçün eksponatların mənşəyini, onun təbiətini, statistikasını, dinamik mənbəyini öyrənmək böyük əhəmiyyət kəsb edir. Muzey mənbəşünaslığı təbiət elmlərinin metodlarından, o cümlədən semiotika və müqayisəli mənbəşünaslıq elmlərinin metodlarından, eksponatların təbiətinin araşdırılması, onların tiplərindən yararlanır. Bu fikirləri anlamaq üçün əvvəlcə aşağıdakı terminləri izah etmək lazımdır:

Muzey predmeti-real dünyada insan məişəti ilə bağlı olan mədəniyyət, tarixi, informativ dəyərə malik olan dəyərli eksponatlardır.

Muzey obyektı-daşınmaz əmlak olan, maddi və qeyri-maddi (mahnı, adətlər, ekoloji münasibət və s.) məskəndir.

Muzey predmeti harada və necə gəldi, nə oldu deyə bütün əşyalara deyilmir. Muzey predmeti:

- insanlar tərəfindən məqsədli şəkildə yaradılır;
- predmetlər təbii çevrədə fəaliyyət göstərir və utilitar-məişət xarakteri daşıyır;
- predmet elmi araşdırmaya cəlb edilir, konservasiya və bərpaya məruz qalır
- elmi araşdırma nəticəsində predmet muzeylərdə qeydiyyata götürülür;
- predmet bu işlərdən sonra fondlara və ekspozisiyalara daxil edilir;

Artefaktların muzey əhəmiyyəti yalnız araşdırmalardan sonra bu statusu əldə edilir. Bu status üçün əvvəlcə əşyanın xarici görünüşü-yəni yarandığı məkan, aid olduğu məktəb, tarixi vəziyyət, istifadə edildiyi məkan olaraq dünyanın bir hissəsi olduğu təsdiqlənməlidir. Daxili-əşyaların dəqiq atribusiyası, reprezentivlik, ekspressivlik, yəni atraktivlik-insana təsiri, assosiativlik-daxili assosiasiya kimi əlamətləri üzə çıxarır.

Muzey əşyalarının funksiyaları:

- muzey funksiyası - həqiqətin modelləşdirilməsi;
- kommunikasiya funksiyası-əşyalar vasitəsilə məlumatların çatdırılması-yəni ideoloji, siyasi, mədəni həyatda olan lazımi məlumatları çatdırmaq üçün istifadə edilir;
- elmi-informasiya funksiyası-məlumatları qoruyan, özündə əks etdirən, kodlaşdıran məlumatların mövcudluğu;

Muzey mənbəşünaslığı birbaşa bu qurumların yaranma tarixi ilə də bağlıdır.

Muzeylərin yaradılmasında düzgün sənədləşdirmə ilk mühüm iş hesab edildiyi üçün muzey mənbəşünaslığı bir proses kimi məhz bu proseslə tanışlıqdan başlayır. Keçən əsrin sonlarından bir çox ölkələrdə yeni metodların tətbiqi ilə muzey sənədləşməsinə yeni baxış formalaşmağa başlanmışdı, daha dəqiq alimlər, həvəskar insanlar və digər kateqoriyalı insanlar hansısa bir hadisənin öyrənilməsində və yenidən tədqiqində mənbəşünaslığın bir çox qolları ilə yanaşı, muzey sənədlərinə də ayrıca müraciət etməyə başlamışlar. Bu prosesdə sözsüz ki, tamamilə yeni metodlar tətbiq edilməyə başlamışdır. Bunun səbəbi ümumiyyətlə rəsmi sənədləşməyə elmi tərəfən yanaşaraq, əslində bütün muzeyləri olan ölkələrin ən azından yaxın 150 illik tarixində baş verən siyasi, sosial-iqtisadi həyatında olan dəyişilmələr və onların həyata keçirildiyi zaman sənədləşmədə həyata keçirilən əlavələr, yeniliklər olur. Bu zaman hər bir sənəd öz özlüyündə bir muzey əşyası kimi mənbəşünaslıq statusuna çatdırılır. Ümumiyyətlə, “sənədlər- şəhadətnamə” muzeylər üzrə elmi terminologiya sisteminə XX əsrin əvvəllərindən daxil edilmişdir. Söz latın dilindən nümunə, şəhadətnamə, sübut kimi tərcümə edilir. Bu maddi sübut kimi özündə şüurlu şəkildə lazım olan məlumatları əks etdirir. Məlumatlar mənbəyi olan sənəd bilik yayır. Son 30-40 ildə konkret muzey mənbəşünaslığı ilə əlaqədar sənəd-hər hansı maddi fikirlərin daşıyıcısı olaraq, insan tərəfindən sosial məlumatları özündə saxlayan və yayan mühüm bir sübutdur.

Muzey sənədləşməsi işində sənədləşmə bir dəyərli mənbə kimi həm də tarixi-informasiya səviyyəsini sübut edən maddi mənbədir. Bu terminə yeni baxış metodu daxilində ətraf aləmin dərk edilməsindəki rəngarənglik və fərqlilik zaman keçdikcə muzey əşyalarında dəyişilsə də, ilkin sənədləşmədə atribusiyanın ilk təyinatı dəqiq olaraq qəbul edilməkdədir. Baxmayaraq ki, muzey əşyalarını, sənədlərini mənbəşünaslığa cəlb edən alim-mütəxəssislər bu təyinatla razılaşmırlar. Bu işə təbii bir prosesdir. Elm daima inkişafda olan canlı bir orqandır. Bundan başqa, elm hər zaman özü özünü təmizləmək qüdrətinə (savadlı, dərrakəli insanlar vasitəsi ilə) malikdir. Ona görə də hər hansı bir muzey əşyasına mənbə kimi yanaşdıqda baş verə biləcək elmi, fərqli baxışlar əslində mütərəqqi addım kimi

qarşılanmalıdır. Əlbəttə burda hansısa bir şəxsiqərəzlilik, siyasilik yoxdursa. Muzey əşyaları arasında seçim barədə olan problemlər sənədləşmə işinin nəzəri hissəsinin əsasıdır. Muzey sənədləşməsi-komplektləşdirmə planlı, məqsədyönlü, fəaliyyət növü olaraq, muzeylərin profil istiqamətlərinə uyğun olaraq yerinə yetrilir. Belə ki, hər hansı bir əşya muzeyə eksponat kimi qəbul edildikdə o, özünün yaradıldığı, qorunduğu məkandan ayrılır və bu zaman bütün informasiya mənbəyi məhz həmin ortama uyğun dəqiqliklə göstərilir.

Muzey mənbəşünaslığı işində ikinci mühüm muzey məkanı fondlardır. Muzey fondları termini elmi terminologiyaya keçən əsrin 40-cı illərindən daxil olmuşdur. O zamana qədər fond işi və fondlar termini əvəzinə insanlar muzey əşyalarının toplanması və toplama işi ifadələrindən istifadə edirdilər. Ümumiyyətlə, fond işi muzeylərin özəyi olaraq ən məsuliyyətli və ağır bir prosesdir. Belə ki, muzey əşyası, yaxud eksponat adı almadan öncə onlar əvvəlcə müvəqqəti fondda bəzən aylarla yerləşdirilir və öyrənilir.

Beləliklə, muzey eksponatlarının mənbə kimi hər hansı bir araşdırmaya cəlb edilməsi üçün əvvəlcə əşyaların dəqiq dəyərinin ilkin sənədləşməsindən başlanılır. Burada əşya haqqında olan şəhadətnamələr, arayışlar, hazırlanma yeri və ya hazırlayan şəxs haqqında və digər məlumatlar bura birbaşa daxildir. Bu məlumatlar öncədən də hansısa dövrü və ya elmi mətbuatdan, yaxud da etnoqrafik sorğu zamanı təxmin edilə, üzə çıxarılaraq toplanıla bilər. Belə ki, Rusiyanın Qafqaz işğalından sonra imperiya bu yerlərə tanınmış fotoqrafları göndərərək, bütün məlumatları onların vasitəsi ilə toplamağa başlamışdır. Bu sənədlərdən fotoqraf Fyodor Yermakovun bütün fotomaterialları günümüzədək həm Rusiyanın “Fotomateriallar arxivində”, həm də “Tiflis Milli Tarix Muzeyinin fotosənədlər fondu” nda qorunub saxlanılır. Bizlərin bu fotoqrafın yaradıcılığı haqqında elmi ədəbiyyatdan xəbərimiz var idi. Bir neçə il öncə Bakı şəhərinin tarixi haqqında elmi araşdırmalar apararkən Tiflis şəhərində Yermakov fondunda Bakının XIX əsrin ikinci yarısına aid olan fotomateriallardan istifadə edə bildik. Bu fotolar bizə bir muzey mənbəsi kimi lazımlı idi. Günümüzdə fotolar həm də İçəri Şəhərdə Bakı xanlarının evinin təmiri və bərpa zamanı bir çox artıq uçulmuş, dağılmış yerlərin yenidən bərpasında əsas istinad mənbəsi oldu. Bu cür nümunələr kifayət qədərdir. Ayrıca qeyd etmək lazımdır ki, əksər hallarda muzey fondlarında dəyərli, nadir eksponatlar onillərlə öz mütəxəssisini, tədqiqatçısını sanki gözləyərək məhv olurlar. Xüsusilə fondlar tez-tez yerlərini dəyişirlərsə, bu prosesdə heç kim onların ilkin görünüşünü saxlayacağına qarant ola bilmir. Bəzən də təbii hadisələr zamanı, aşılma, düzgün olmayan saxlanma rejimi və digər neqativ münasibət eksponatların tədricən yox olması ilə nəticələnir.

Muzey mənbəşünaslığında mövcud olan metodlardan biri ilkin sənədləşmə metodu tədqiqatçıların köməyinə gəlir. Bu prosesdə mühüm yeri arxeoloqların qazıntılar zamanı aşkar etdikləri və muzey fondlarına təhvil verdikləri eksponatlar haqqında elmi rəyləri böyük əhəmiyyət daşıyır. Hətta əşya yox olduqdan sonra bu elmi rəylər mütəxəssislər tərəfindən tam və şübhəsiz qəbul edilir. İş prosesində hər bir nadir eksponat öncədən təmizlənir (mümkün qədər), tapıldığı yer, vaxt, dəqiq adı, təyinatı haqqında fikirlər, təxmini xronoloji çərçivə və s.

önəmli məlumatlar həm qrafik təsvir, həm də foto şəklində fiksasiya edilərək rəsmi təhvil-təslim aktları ilə muzey fondlarına verilir. Belə olduqda gələcək nəsillər bu eksponatlara mənbə kimi müraciət etdikdə mütləq həmin alimlərin əlyazmalarına ilkin sənəd kimi müraciət edirlər.

İkinci sənəd fond əməkdaşları tərəfindən yaradılan elmi pasportlardır. Hər iki sənədin əsas mahiyyəti kriteriyası-eksponat kimi muzey fondlarına daxil olan əşyaların muzey əşyasına çevrilməsi üçün həyata keçirilən işlərlə bağlıdır. Muzey eksponatlarından bir mənbə kimi istifadə etmək üçün bu sənədlərdə əşya haqqında birbaşa olan məlumatlara əsasən hansı kateqoriyaya daxil olması sübuta yetirilməlidir. Bununla əşyanın əsil tarixi artefakt olmasını sübuta yetirən əlamətlər, kitabələr, monoqramlar, emblemlər, müəllif imzasının izləri, möhürlər və s. artıq əşyanın hansı kateqoriyaya aid olmasını təsdiq edir. Başqa cür ifadə edilsə öncədən bu mənbənin fondun hansı bölməsində axtarmağın əsas yolu onun harada, hansı profil üzrə yerləşməsidir. Bu əlamətlər yoxdursa dövrə, şəhər və ya yaşayış yerlərinə, toponimikaya, fotomateriallar və s. bölmələrə görə axtarış verilərək tapılır. Günümüzdə bilgisayarların alqoritmləri bu işi xeyli asanlaşdırır.

Muzey mənbəşünaslığında sənədləşmənin əsas prinsipləri artefaktların əslinin olmasıdır. Bu kriteriyayı yalnız mütəxəssislər təyin edə bilər. Bununla da fondların komplektləşdirilməsində əsas götürülən prinsiplərdən-muzeylərin əsas istiqamətləri, məqsəd və vəzifələrinin yerinə yetirilməsindən istifadə edilir.

Muzey mənbəşünaslığında tezərvasiya nəzəriyyəsinin əsasında elmi fond işi durur. Tezərvasiya sözü yunan dilindən götürülərək, xəzinə, qorunan yer mənasını ifadə edir. Bu nəzəriyyə sənədləşmə işindən sonra ikinci yerdə durur. Bu iş zamanı muzey əşyasının dəyərinin elmi əsaslarla dəqiq təyin edilməsi həyata keçirilir. Prosesdə bütün lazımi məlumatlar sənəd kimi toplanılır və hüquqi qiymət kimi əşyaların dəqiq dəyəri-həm maddi, həm də muzey işində istifadə ediləcək yeri və zamanı təyin edilir.

Beləliklə, tezərvasiya nəzəriyyəsi muzeylərin üç əsas elmi fond fəaliyyəti ilə əlaqəlidir:

- muzey əşyalarının araşdırılması ilə
- muzeylərin fəaliyyətinin qeydiyyatı ilə
- muzey əşyalarının qorunması ilə

Azərbaycanda keçmiş Sovetlər ölkəsinin hər yerində olduğu kimi, muzey əşyalarının öyrənilməsi və onlardan bir mənbə kimi istifadə etmək barədə ilk elmi araşdırmalar, metodiki göstərişlər keçən əsrin 60-cı illərindən başlanmışdı. Bu məqsədlə bütün muzeylərdə elmi-kütləvi şöbələr yaradılmış və zaman-zaman muzeyin elmi işçiləri ayrı-ayrı eksponatlar haqqında elmi məqalələrlə, kitablarla çıxış edirlər. Yeri gəlmişkən ayrıca qeyd etmək lazımdır ki, bu illərdə hətta arxeoloji, etnoqrafik araşdırmalar da məhz muzeyin elmi işçiləri tərəfindən həyata keçirilirdi. Əsil muzey elmi işçiləri həqiqi alimlik dərəcələri alır və bununla da materialı çox gözəl tanıyırdılar. Sonralar muzeylər bu işdən kənar edildilər. Günümüzdə çox

az muzey əməkdaşları praktik olaraq bu elmi araşdırmalarda iştirak edirlər. Bu isə muzeyin elmi şöbələrində elmi tədqiqatların demək olar ki, yarıtmaz olmasına gətirib çıxarmışdır.

Beləliklə, qeyd edilənləri ümumiləşdirərək, muzey mənbəşünaslığının eksponatlarla iş prosesinin əsas dövrləri aşağıdakılardır:

1. Muzey əşyalarının təyin edilməsi, atribusiyasında müvafiq elm sahələrinin metodlarından istifadəsi məsələsinin dəqiqləşdirmək. Bu o deməkdir ki, hər bir muzey əşyası mütəxəssislər tərəfindən təsdiq edilmiş hüquqi sənədlərlə atribusiya edilmişsə, onları mənbə qismində araşdırmalara cəlb etmək olar. Əks halda iş yenidən başlanmalıdır.

2. Muzey əşyalarının müvafiq qaydada təsnifatlaşması və sistemləşdirilməsi dəqiq olmalıdır.

3. Muzey əşyalarının düzgün interpretasiyası verilməlidir.

Muzey mənbəşünaslığının əsas iş metoduna atribusiya, təsnifatlaşdırma, sistemləşdirmə, interpretasiyanın bütün metodologiyası birbaşa daxildir. Yalnız bu işlərin sonunda hər hansı bir əşya-eksponat mənbə kimi elmi araşdırmaya tətbiq edilə bilər. Atribusiya- analoji əlamətlərə görə eksponatın dəqiq təyin edilməsi; təsnifatlaşdırma-hansı əşyalar qrupuna və ya profil üzrə yarımqrupa daxil olmanın dəqiqləşdirilməsi, sistemləşdirmə-bir elmi sistem üzrə sənədləşdirmə, interpretasiya-muzey əşyasının elmi mənbə kimi cəlb edilməsi və analoqlar sistemində tənqidi təhlili deməkdir. Sonuncu hissə-interpretasiya birbaşa muzey mənbəşünaslığının əsas kriteriyası olaraq nəticənin əldə edilməsi deməkdir.

Kolleksiyalar həmişə insanlar tərəfindən müxtəlif məqsədlərlə toplanılıb, qorunub, bəzi hallarda muzeylərə olduğu kimi satılır və ya hədiyyə edilir. Əksər hallarda kolleksiyaları muzeylərə təqdim edərkən sənədləşmədə insanın məqsədi barədə sorğu keçirilmir. Səbəb qeyri-etiklik ola bilər. Kolleksiyalar bir və ya onlarla ayrı-ayrı funksiyalar daşıyan əşyalardan ibarət ola bilər. Bu və digər səbəblərdən kolleksiyalara daxil olan bütün eksponatlar öncə hər üç dövrdən analizdən keçirilməli və yalnız bundan sonra mənbə kimi nəzərdə tutulan əşya araşdırmaya cəlb oluna bilər. Əgər kolleksiya tək tərkiblidirsə, orada da dəqiq atribusiya olduqdan sonra muzey mənbəşünaslığına yararlı ola bilər.

Muzey işində informasiya texnologiyaları bütün elmi texniki metodları, resursları, məlumatları əhatə edir. Buna görə də fondların kompyuterləşdirilməsi, kataloq sisteminin yaradılması kimi işlər dünya muzeylərində artıq sürətləndirilir [3, s. 116-119].

Tədris fəaliyyətində muzeylərin informasiya sistemindən geniş şəkildə yararlanırlar. Fondların informasiya sistemləri muzeylər tərəfindən aparılan muzey mənbəşünaslığı işinə əsaslanır. Muzey fondlarının mənbə kimi elmi araşdırmaların tətbiq edilməsi həm orta, həm də ali məktəblərdə həyata keçirilir. Belə ki, muzey artefaktlarında olan məlumatlar birtərəfli deyil, müfəssəl olur. Burada filologiya, tibb, coğrafiya, tarix, din, sənətkarlıq kimi sahələri özündə cəmləşdirir. Bu səbəbdən muzey mənbəşünaslığının inkişafına elm adamları ilə bərabər rəssamlar, memarlar, yazıçılar, şairlər, aktyorlar da cəlb edilir.

Nəticə

Muzey mənbəşünaslığı ölkəmizdə muzey işi ilə bağlı yeni bir istiqamət olmasına baxmayaraq, məqalədə göstərilən əsas elmi müddəaları tətbiq etməklə muzeylərdə əldə olunan eksponatların gələcəkdə elmi əsaslarla araşdırılması məsələsini hər zaman diqqətdə saxlamaq lazımdır. Belə ki, muzey mənbəşünaslığı ilə bağlı laboratoriyalarının yaradılması günümüzdə Azərbaycan üçün aktual, həllini tapmamış bir problem olaraq qalır. Bu mühüm problemin həlli muzey fondlarında elmi araşdırmalara düzgün yanaşmadan, bu laboratoriyalarda çalışanların muzeyşünas olaraq fəaliyyətə başlamasından keçir.

Ədəbiyyat

- 1.Pirquliyeva Q.Ə. (2017). Tarix fənninin tədrisində əsas və seçmə kurs problemi haqqında mülahizələr. *H.Əliyevin 94-cü ildönümünə həsr olunmuş "Təbiət və humanitar elm sahələrinin inkişaf problemləri" mövzusunda Respublika Elmi Konfransı*. Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran
- 2.Pirquliyeva Q.A. (2018). *Kafkazda numizmatik gelişme tarihi*. "V Uluslararası tarih eğitimi Sempozyumu, 10-12 may, İstanbul.
- 3.Pirquliyeva Q.Ə. (2013). *Muzey fondlarının nümunələrinin təqdimat və təbliğati üsulları*. III Respublika Elmi Konfransı, 18-19 aprel. AMEA və MATM, Bakı.
- 4.Бахшиева А.Т. (2005). *Из истории музейного дела в Азербайджане (на материалах МИА)*. Баку, Елм, 2005, 152 стр.
- 5.Даршт О.Э. (1999). *Публик рилейшиз в музеях: техника успеха*. В кн.: *Музей и новая технологии*. М.: Прогресс-Традиция, 129 стр.
- 6.Фонды-основа музейной жизни. (2003). *Музейное дело России/*. Редколлегия. М., "ВК", 46 стр.
- 7.Российская музейная энциклопедия. (2001). Москва., Том. 1. <http://moscow-museums.ru/it-tehnologii-v-deyatelnosti-muzeya>; <http://art-con.ru/node/3634/>

CONCEPT OF MUSEUM PROVENANCE AND METHODS OF APPLICATION IN MUSEUM WORK

Ganira Pirguliyeva

Jafarov Mayis

Baku State University, Baku, Azerbaijan

Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan

The article reflects some issues related to museum source studies that arose at the end of the 19th century. Each exhibit is included in the museum funds as a source according to the relevant rules and

requirements. Some inconsistencies in the collection of funds, deviations from the profile of museums and other facts hinder the above-mentioned process. These situations lead to the emergence of problems related to museum source studies and the search for their solutions.

Museums are not places where random, non-scientific exhibits are collected and displayed, as the main cultural indicator of countries in general and individually. The establishment of museum source science laboratories is an actual, unresolved problem for Azerbaijan today. The solution to this important issue, as the museum passes through scientific research without a correct approach to fund affairs, will end the problem of those working in museum laboratories starting to work as museologists.

Key words: museum source studies, theory, attribution, exhibits, semantics of exhibits, exposition.

ПОНЯТИЕ МУЗЕЙНОГО ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЯ И СПОСОБЫ ПРИМЕНЕНИЯ В МУЗЕЙНОМ ДЕЛЕ

Ганира Пиргулиева

Джафаров Майис

Бакинский государственный университет, Баку, Азербайджан

Ленкоранский государственный университет, Лянкярань, Азербайджан

В статье отражены некоторые вопросы музейного источниковедения, возникшие в конце XIX века. Каждый экспонат включен в фонды музея в качестве источника по соответствующим правилам и требованиям. Описанному процессу препятствуют некоторые нестыковки в сборе средств, отклонения от профиля музеев и другие факты. Эти ситуации приводят к возникновению проблем, связанных с музейным источниковедением и поиском их решения.

Музеи в целом и по отдельности являются не только основными культурными индикаторами стран, но и местами, где собираются и экспонируются экспонаты. Создание музейных источниковедческих лабораторий сегодня является для Азербайджана актуальной, нерешенной проблемой. Решение этого важного вопроса, поскольку музей занимается научными исследованиями без правильного подхода к фондовым делам, положит конец проблеме перехода работающих в музейных лабораториях «музеологов».

Ключевые слова: музейное источниковедение, теория, атрибуция, экспонаты, семантика экспонатов, экспозиция

Daxil oldu: 02.06.2022;

Çapa qəbul edildi: 14.11.2022;

Çap edildi: 30.12.2022

SƏLCUQ DÖVLƏTİ FRANSA TARİXŞÜNASLIĞINDA

Müşfiq Bayramov

Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan

e-mail: mushfiq76@mail.ru

Xülasə. Orta əsrlərin ən böyük türk imperiyalarından biri Böyük Səlcuq dövləti şərqdən qərbə geniş bir ərazini əhatə etmişdir. Dünyanın siyasi tarixində çox mühüm dəyişikliklərə səbəb olan bu böyük türk imperiyasının tarixi həmişə tarixçilərin diqqət mərkəzində olmuşdur. İstər qərb xristian dünyasında, istərsə də şərq islam tarixşünaslığında bu mövzuda çoxsaylı tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Hazırkı məqalə Səlcuq dövlətinin tarixinin Fransa tarixşünaslığında tədqiqinə həsr edilmişdir. Son dövrlərdə Qərbi Avropanın digər ölkələrində olduğu kimi Fransada da bu mövzünü tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Fransız şərqşünaslarından Şarl Fransua Defremeri, Kloud Luis Alfred Kaen, Jean Paul Roux, Marius Kanar, Jean Calmard və başqaları Səlcuq dövlətinin müxtəlif problemləri ilə bağlı tədqiqatlar aparmışlar. Məqalədə Fransa tarixşünaslığında mövzu ilə bağlı elmi-tədqiqat əsərləri toplanmış və mövzunun işlənilməsi səviyyəsi müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: Səlcuq, türk, tarixşünaslıq, Avropa, Fransa

Giriş

Türk və islam ölkələrinin həyatında mühüm rol oynamış Böyük Səlcuq dövləti orta əsrlərin ən qüdrətli dövlətlərindən biri olmuşdur. 1037-ci ildə özlərini müstəqil elan edən Səlcuqlar qısa bir müddət sonra fəthlər həyata keçirərək geniş bir əraziyə sahib oldular. 1071-ci ilin avqustunda Malazgirt meydanında baş vermiş döyüşdə əldə etdikləri qələbə ilə Bizans imperiyasını məğlub edib dünyanın siyasi xəritəsini dəyişdilər. XI-XIV əsrlərdə Türkiyə, Anadolu, Xorasan, İraq və Suriyada hökmranlıq etmiş bu böyük türk dövlətinin tarixi hələ o zaman tarixçilərin, coğrafların, səyyahların diqqətini özünə cəlb etmiş, onunla bağlı çoxsaylı əsərlər yazılmışdır. Son iki yüz ildə Türkiyəyə o, cümlədən Avropa tarixşünaslığında da bu mövzuda çoxsaylı elmi tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Avropa tarixşünaslığında Səlcuq dövləti tarixi ilə bağlı ilk araşdırmalar XIX əsrin ortalarında aparılmışdır. Bu dövrdən başlayaraq Avropanın bir çox ölkələrində tanınmış şərqşünas alimlər müxtəlif istiqamətlərdə Səlcuq dövlətinin tarixini tədqiq etməyə başlamışlar.

Səlcuq dövlətinin tarixinin Fransa tarixşünaslığında tədqiqi

Səlcuqlar dövlətinin tarixi ilə bağlı geniş elmi tədqiqatlar aparılmış Qərbi Avropa dövlətlərindən biri Fransadır. XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq fransız tarixçiləri Şarl Fransua Defremeri, Kloud Luis Alfred Kaen, Jean Paul Roux və başqaları Səlcuq dövlətinin siyasi, iqtisadi və mədəni həyatı ilə bağlı araşdırmalar aparmış və onun müxtəlif problemlərinə həsr edilmiş elmi-tədqiqat əsərləri ortaya qoymuşlar.

Fransız tarixşünaslığında bu mövzuda ilk tədqiqat aparan alimlərdən biri şərqşünas alim Şarl Defremeridir. Onun şərq tarixinin, xüsusilə də İslam tarixinin tədqiqində əməyi böyükdür. Əvvəllər müəllim işləmiş Defremeri daha sonra müəllimlikdən imtina edir, İran

tarixi və ədəbiyyatı üzrə tədqiqatlar aparmağa başlayır. Fars dilini yaxşı bildiyindən 1848-ci ildə Həmdullah Qəzvininin “Zeylə tarixə qozide” əsərinin səlcuqlarla bağlı olan hissəsini fransız dilinə tərcümə etmişdir (“Histoire des Seldjoukides, extrait du Tarikh-i Guzideh”).

Defremerinin Səlcuq dövlətinin tarixinə həsr etdiyi əsas tədqiqat işi Böyük Səlcuq sülalələrinin 5-ci nümayəndəsi Borküyarığın (1094-1105) hakimiyyətinə həsr edilmiş “Səlcuq sultanı Borküyarığın hakimiyyəti dövrünə dair tədqiqatlar (1092-1104)” (“Recherches sur le règne du sultan seldjoukide Barkiarok (1092-1104)”) adlı əsərdir.

Məlum olduğu kimi Sultan Məlikşahdan sonra Böyük Səlcuq dövləti zəiflədi. Bunun əsas səbəbi taxt-tac uğrunda aparılan mübarizə idi. Beləki, Məlikşah öləndə Borküyarıq, Məhəmməd Təpər, Səncər və Mahmud adlı 4 oğlu vardır. Məlikşahın ölümündən sonra onun qaraxanilər nəslindən olan həyat yoldaşı Tərkən xatun 5 yaşlı oğlu Mahudu sultan elan edir. Lakin tezliklə Məlik şahın böyük oğlu və vəlihədi Borküyarıq hakimiyyəti ələ keçirir. Bundan sonra Borküyarığın qardaşları ilə hakimiyyət uğrunda uzunsürən mübarizəsi başlanır. Bu tarixi dövrü Avropa tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq Ş.Defremeri araşdırmışdır. Müəllifin özünün də qeyd etdiyi kimi, ona qədər nəinki Avropa tarixşünaslığında eləcə də Türkiyə tarixşünaslığında Səlcuq dövlətinin tarixi ilə bağlı əsaslı tədqiqat işləri aparılmadığından müəllif əsasən mənbələrdən istifadə etmişdir. Ərəb və fars dillərini bildiyindən mənbələrdən istifadə etməkdə çətinlik çəkməmişdir. Onun bu əsəri 1853-cü ildə nəşr edilmişdir [9, s.234-235; 3].

Ş.Defremeri həmçinin XII əsr İslam tarixçisi İzzəddin ibn əl-Əsirin “Əl-Kamil fit-tarix” əsərinin xaçlı səfərləri ilə bağlı hissələrini fransız şərqşünası Jozef Tusson Reno ilə birlikdə fransız dilinə tərcümə etmişdir. Bu tərcümələrin əsasında 1872-1887-ci illərdə “Şərq tarixçilərinin səlib yürüşləri tarixləri toplusu” (“Recueil des Histoires des Croisades, histoires orientaux”) adlı iki cildlik kitab nəşr edilmişdir ki, bu əsərlərin də səlcuq dövlətinin tədqiqində əhəmiyyəti böyükdür.

Fransa tarixşünaslığında Türk-İslam tarixinin tədqiqində fransız səyyahı, yazıçısı və şərqşünası Leon Cahunun də xidmətləri diqqətəlayiqdir. L.Cahun Yaxın Şərqə səyahətlər etmiş topladığı materiallar əsasında türk dili və tarixi ilə bağlı çoxsaylı məqalələr yazmış, o zaman Fransada nəşr olunan müxtəlif jurnallarda dərc etdirmişdir. Onun türklərin tarixi ilə bağlı 1896-cı ildə nəşr olunmuş “Asiyanın tarixinə giriş” (“Introduction a l'histoire de l'Asie”) adlı əsri bu baxımdan ən qiymətli mənbələrdəndir. Bu əsər nəşr olunduqdan 3 il sonra Türk tarixçisi, türkoloqu Necip Asım Yazıksız tərəfindən türk dilinə çevrilmişdir.

Fransa tarixşünaslığında Səlcuq dövlətinin tarixinin araşdırılmasında Kloud Kaenin əməyi əvəzolunmazdır. Onun tədqiqatları əsasən səlib yürüşləri, orta əsr islam cəmiyyəti və səlcuqlar mövzusunda. İslam tarixi və səlcuq dövrü türk tarixi sahəsində çoxşaxəli tədqiqatlar aparan K.Kaen 1931-ci ildə Milli Şərq Dilləri və Sivilizasiyaları İnstitutunun “Türk-ərəb” bölməsini bitirmişdir. 1936-1937-ci illərdə Türkiyədə tədqiqatlar apararaq Yaxın Şərqi orta əsrlər tarixini araşdırmışdır. K.Kaen türk, ərəb dillərini bildiyindən

orijinal mənbələrdən istifadə etmək imkanı olmuşdur. Anadolu, Suriya və Misirin inzibati qurumları, iqtisadi həyatı və ictimai quruluşları, Anadolu Səlcuq dövlətinin, Anadolunun Beyliklər dövrü tarixi və s. haqqında kitab və məqalələr yazmışdır. Elmi fəaliyyətinə 1940-cı ildə İslam, Qərb və Bizans mənbələrini müqayisəli təhlili əsasında yazdığı “Səlib yürüşləri zamanı şimalı Suriya” (“La Syrie du Nord à l’époque des Croisades”) adlı dissertasiya ilə başlamışdır. Məlum olduğu kimi İslam dünyasını səlibçilərdən qorunmasında səlcuqların əvəzsiz xidmətləri olmuşdur [10, s.187-202].

İnkişaf etmiş orta əsrlərdə Xristianlığın əksinə olaraq İslamın sürətlə yayılması, Suriya, Fələstin və Anadoluda hökmranlıq edən müsəlmanların paytaxt İznik olmaqla yeni bir dövlət qurmaları xristianlığın hamisi və xristian dünyasının dini lideri Papanı və Bizans imperatorunu ciddi şəkildə narahat edirdi. Bu səbəbdən Qərbi Avropada Vatikan kilsəsinin rəhbərliyi ilə həm İslamın yayılmasını dayandırmaq, həm də sosial və iqtisadi sıxıntı içində olan Avropanı bu vəziyyətdən xilas etmək üçün səlib yürüşlərinə başlandı. Səlib yürüşləri zamanı yaranan dövlətlərindən biri şimalı Suriyada 1098–1268-ci illərdə mövcud olmuş Antioxiya krallığı idi. Dissertasiya işində müəllif Suriyanın həmin tarixi dövrünü araşdırır.

Tədqiqat işi giriş və üç fəsildən ibarətdir. Girişdə müəllif mövzunun mənbəşünaslıq bazasını vermişdir. Mənbələri “Latın mənbələri”, “Ərəb mənbələri” və “Digər mənbələr” adlı 3 bölməyə ayırmışdır. Burada latın, ərəb, fars, gürcü, erməni, Suriya mənbələrində mövzu ilə bağlı məlumatları toplanmışdır. “Ölkələr” (“Les pays”), “Tarixi və arxeoloji topoqrafiya” (“Topographie historique et archéologique”) və “XI əsrin sonlarında şərq və qərb” (“Orient et occident a la fin du XI e siècle”) başlıqlı 3 fəsildə səlib yürüşləri zamanı şimalı Suriyanın təbii-coğrafi şəraiti, bitki örtüyü, tarixi topoqrafik əraziləri, səlibçilərin şimalı Suriyada Antioxiya krallığını yaratması, səlcuqlarla münasibətləri və s. məsələlər tədqiqata cəlb edilmişdir [1].

Bundan əlavə tədqiqatçının “Osmanlıdan əvvəlki Türkiyə” (“Pre-Ottoman Turkey”), “Türklərin Anadoluya ilk gəlişi (XI əsrin ikinci yarısı)” (“La première entrée des Turcs en Anatolie (seconde moitié du XIe siècle)”), “Xaçlı səfərləri zamanı şərq və qərb” (“Orient et Occident au temps des croisades”), “Türklər necə müsəlman oldular” (“Comment les Turcs sont devenus musulmans”), 3 cildlik “İslamın mənşəyindən Osmanlı dövlətinin yaranmasına qədər” (“L’Islam, des origines au début de l’Empire ottoman, poche”) adlı elmi – tədqiqat işləri türk-İslam tarixinin və mədəniyyətinin öyrənilməsində əvəzsiz mənbələrdir. Tədqiqatçının Səlcuq dövlətinin tarixinə həsr edilmiş ən sanballı tədqiqat işlərindən biri “Osmanlıdan əvvəlki Türkiyə” (“Pre-Ottoman Turkey”) əsəridir. Əsərin ilk variantı 1968-ci ildə ingiliscə nəşr edilmişdir. 1988-ci ildə müəllif əsərə əlavələr etmiş fransız dilinə yenidən nəşr etdirmişdir. Türklərin Anadoluya gəlişi, ictimai quruluşu, səlcuqlar, monqol dövrü bölmələrindən ibarət olan əsərdə Osmanlıdan əvvəlki Anadolunun mükəmməl təsviri verilmişdir [2].

Fransa tarixşünaslığında Səlcuqlar dövlətinin ilk tədqiqatçılarından biri XX əsrin görkəmli şərqşünası türkoloqu Jean Paul Rouxdur. Onun iki yüz məqaləsi və yüzdən çox araşdırma əsəri vardır ki, bunlardan 25 kitabı Orta Asiya və türk tarixi və mədəniyyətinə həsr edilmişdir. Müəllifin türklərin tarixi ilə bağlı yazdığı 7 əsəri türk dilinə tərcümə edilərək nəşr olunmuşdur. Bu əsərlərdən biri və ən önəmlisi “Türklərin tarixi, Sakit okeandan Aralıq dənizinə” (“Histoire des Turcs: Deux mille ans du Pacifique à la méditerranée Paperback”) adlı kitabdır. 15 bölmədən 562 səhifədən ibarət olan əsər türklərin ortaya çıxmasından 2000-ci ilə qədər olan böyük bir tarixi dövrü əhatə edir. Əsərdə türklərin siyasi tarixi ilə yanaşı, ticarət və iqtisadiyyat, elm və incəsənət tarixinə də geniş yer verilmişdir. Jean Paul Roux əsərdə öz ölkəsi Fransanın və Qərbi dünyasının səhvlərini də açıq şəkildə göstərmiş, obyektiv və akademik dürüstlük nümayiş etdirmişdir.

Əsərdə Səlcuq dövlətinin tarixi ilə bağlı məlumatlar VI, VII və VIII bölmələrdə verilmişdir. VI bölmədə səlcuqların tarix səhnəsinə çıxışı və Böyük Səlcuq dövlətinin yaradılması mövzuları araşdırılmışdır. VII bölüm “Səlcuqlular dünyası” (“Le monde des Seldjoukides”) adlanır. Bu bölmə demək olar ki, Səlcuq dövlətinin tarixinə həsr edilmişdir. “Müsəlman dünyasında türklər” (“Turcs dans le monde musulman”) adlı VIII bölümdə isə türkləri dini görüşləri, dili, ədəbiyyatı, iqtisadi həyatı, sənət sahələrinin, o cümlədən memarlıq sənətinin inkişafı, türklərdə idarəetmə sistemi və s. kimi məsələlər araşdırılmışdır. Əsər təkcə Səlcuqlar dövlətinin tarixinin tədqiqində deyil bütün türk dünyasının tarixi və mədəniyyətinin öyrənilməsində böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, kitabda ən qədim zamanlardan başlayaraq eramızın 2000-ci illərinə qədər Asiya, Avropa və Afrikada yaşayan izdihamlı türk toplumlarının tarixi verilmişdir [11].

Tədqiqatçının Səlcuq dövlətinin tədqiqinə həsr etdiyi məqalələr diqqətəlayiqdir. Müəllifin bu mövzuda yazdığı məqalələrindən biri “Səlcuq karvansaralarının sarayları” (“Les palais des Les caravansérails seldjoukides”) adlanır. Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, Böyük Səlcuq sultanları ticarətin inkişafına xüsusi diqqət yetirirdilər. Onlar karvanların gecələr təhlükəsiz qalmaları və ehtiyaclarını ödəmələri üçün xüsusi tikililər tikirdilər. Ticarət yolları şəbəkəsi üzərində salınan bu obyektlər sultan mehmanxanaları adlandırılırdı. Əvvəlcə hərbi müdafiə üçün nəzərdə tutulmuş bu tikililər sonralar artan ticarət və dini ehtiyacları ödəmək üçün tədricən genişləndirilmişdi. Məqalədə müəllif Səlcuq dövlətinin ticarətində mühüm rol oynayan karvansaralar, onların memarlıq xüsusiyyətləri, tipləri, aralarında olan məsafə, fəaliyyətləri ilə çox ətraflı məlumat vermişdir [7].

Paul Rouxun “Türk-Moğol imperatorlarında dini dözümlülük” (“La tolerance religieuse dans les empires tucos-mongols”) adlı məqaləsi də çox maraqlıdır. Məqalədə türk-moğol imperatorlarının digər dinlərə olan münasibətləri araşdırılmışdır. Müəllif türk-moğol imperatorların digər dinlərə və inanclara qarşı dini dözümlülük nümayiş etdirdiyini, öz dinlərinin başqa dinlərlə qarşılıqlı əlaqəsinə icazə verdiyini, hətta bunu dəstəklədiklərini yazır. Bunun daha sonra yazdığı cümləsi ilə bir daha təsdiqləyir. “İslamı qəbul etdikdən

sonra öz köhnə dinlərinin bəzi elementlərini bu dinə gətirdilər”. Tədqiqatçı bu mövzuda apardığı araşdırmalarının sonunda Türk və Monqol ənənəsində dini dözümsüzlük olmadığı qənaətinə gəlir [8].

Fransa tarixşünaslığında bu mövzuda tədqiqat aparan alimlərdən biri fransız memarı, arxeoloqu Ernest Hebrardır (1875-1933). Onun bu mövzuda 1914-ci ildə yazdığı “Konyanın səlcuq dövrü memarlıq abidələri” (“Les monuments seldjoukides de Konia”) məqaləsi diqqətəlayiqdir. Məqalədə müəllif Konya ərazisində yerləşən Əlaəddin məscidi, səlcuq sultanı II Qılınç Arslan sarayı, Karaty məscidi, İncə Minarə mədrəsəsi abidələri onların tikilmə tarixi, plan quruluşu, memarlıq bəzəkləri, sifarişçiləri, memarı haqqında məlumat verilmişdi [5].

Müasir dövrdə Fransa tarixşünaslığında bu mövzuda tədqiqat aparan tarixçilərdən biri Jan David Rişodur. Parisdə Sarabonne universitetinin əməkdaşı olan D. Rişonun “Səlcuqların ekzogen tarixi” (“L’histoire exogène des Seldjoukides”), “Sultan öldü. Yaşasın sultan!” (“Le sultan est mort. Vive le sultan!”), “Səlcuqlu dövlətində məkanlar və varislik müharibələri” (Espaces et guerres de succession dans L’empire Seldjoukide), “Davamlılığın pozulması. Yaxın Şərqdə səlcuqlar” (“La rupture dans la continuité. Les Seldjoukides au Moyen orient”) adlı məqalələri bu mövzuya həsr edilmişdir.

Tədqiqatçının mövzu ilə bağlı məqalələrindən biri “Sultan öldü. Yaşasın sultan!” (“Le sultan est mort. Vive le sultan!”) adlı məqaləsində digər müsəlman şərq dövlətlərində olduğu kimi Böyük Səlcuq dövlətində hakimiyyət və varislik uğrunda gedən mübarizələr araşdırılır. Səlcuq dövlətində hər sultan öldükdən sonra hakimiyyət uğrunda qısa da olsa varislik müharibələrinin getdiyini yazan tədqiqatçı bu müharibələrin iştirakçılarını iki qrupa ayırır. Tədqiqatçının gəldiyi nəticəyə görə əgər ilk səlcuq sultanları zamanı hakimiyyət uğrunda qardaşlar arasında varislik müharibəsi gedirdisə, Məlikşahdan başlayaraq övladlar arasında müharibələr getmişdir [6].

Jan David Rişo özünün “Davamlılığın pozulması. Yaxın Şərqdə səlcuqlar” (“La rupture dans la continuité. Les Seldjoukides au Moyen orient”) adlı məqaləsində səlcuqların Orta Şərqə gəlişi və bunun sosial, iqtisadi və siyasi vəziyyətə təsiri araşdırmışdır. Müəllif yazır ki, səlcuqların bura gəlişi təbii olaraq sosial-iqtisadi və siyasi sahədə bir dönüş nöqtəsi oldu. Əksər tədqiqatçılar türklərin bura gəlib ərəb və fars mədəniyyətinin təsiri altına düşdüyünü yazır, lakin onlar türklərin qeyd olunan mədəniyyətlərə təsirini görmürlər. Müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki, ərəb və fars mədəniyyətinin səlcuq mədəniyyətinə təsiri olduğu kimi səlcuq mədəniyyəti də ərəb və fars mədəniyyətinə təsir etmiş və bu mədəniyyətləri daha da inkişaf etdirmişdir.

Fransa tarixşünaslığında Veranico Fransuanın səlcuqların mədəniyyət tarixi ilə bağlı yazdığı məqalələr də diqqətəlayiqdir. Müəllifin “Səlcuq Anadolusundan gözəl saxsı qablar: İran-Qafqaz ənənəsinin istehsalı” (“Céramique fine de l’Anatolie Seldjoukide: une production de tradition Irano-Caucasienne”), “Bizansa fars keramikasının idxalında vasitəçi

olan səlcuqlar” (“Les Seldjoukides, médiateurs des importations de céramiques perses à Byzance”) adlı məqalələri səlcuqlarda sənətkarlığın əsas sahəsi olan saxsı qablar istehsalının inkişaf tədqiqinə həsr edilmişdir.

“Bizansa fars keramikasının idxalında vasitəçi olan səlcuqlar” adlı məqaləsi X əsrin sonundan XIV əsrin əvvəllərinə qədər olan dövrdə Anadolu Səlcuq dövlətinin saxsı qablar istehsalına həsr edilmişdir. Müəllif buradan aşkar edilmiş saxsı məmulatını iki tipə ayırmışdır. Onun qənaətinə görə birinci tipi təşkil edən şəffaf şir altında boyanmış saxısı qablar Suriya tipli qablar, 2-ci qırmızı qurquşun şirli keramik materiallar isə yerli ənənəvi tiptir [4].

Nəticə

Beləliklə aparılan tədqiqatlar Səlcuqlar dövlətinin tarixinin tədqiqinin Avropanın qabaqcıl ölkələrindən biri olan Fransada tarixçilərin diqqət mərkəzində olduğunu deməyə əsas verir. Bu da şübhəsiz ki, orta əsrlərin ən güdrətli imperiyalarından biri, Böyük Səlcuq dövlətinin təkə türk-islam dövlətlərinin tarixində deyil dünyanın iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında oynadığı rolundan irəli gəlmişdir.

Avropada o, cümlədən Fransada Səlcuq dövlətinin tədqiqinə hələ XIX əsrdə başlanmışdır. İlk dövrlərdə bu problem ayrıca tədqiqat mövzusu olmasa da bizansşünas alimlər Bizans imperiyasının tarixi ilə bağlı yazdıqları əsərlərdə bu mövzuya da müəyyən qədər yer vermişlər. Bu elmi tədqiqat əsərlərində səlcuqların ilk dəfə Bizansa gəlişi, Bizans imperiyası ilə Böyük Səlcuq dövləti arasındakı ilk qarşılaşma, Bizans ərazilərinin səlcuqlar tərəfindən ələ keçirilməsi, səlcuqların qeyri-müsəlman əhaliyə münasibətləri, səlib yürüşləri, səlcuqların xaçlılara müqaviməti və s. məsələlər araşdırılmışdır.

XIX əsrin ortalarından başlayaraq fransız şərqşünasları, tarixçiləri təxminən 200 illik tarixi bir dövrdə Böyük Səlcuqlu dövləti və onun qolları olan Anadolu, Kirman, Suriya və Fələstin Səlcuqlu dövlətlərinin sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni həyatına dair çoxsaylı elmi-tədqiqat əsərləri yazmışlar. Həmin əsərlərin elmi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onların əksəriyyəti orta əsrlərə aid tarixi və arxeoloji mənbələr əsasında yazılmışdır.

Ədəbiyyat

1. Chaen C. (1940). *La Syrie de a l'époque des croisades et la puixlpaauté franque d'Antioche*. Paris
2. Chaen C. (1988). *La Turquie Pre-Ottomane*. Paris
3. Defrémery Ch. (1853). *Le règne de Barkiarok, sultan seldjoukide*. Paris
4. François, V. (1999). *Céramique fine de l'Anatolie Seldjoukide: Une production de tradition IranoCaucasienne*”, in: Ch. Bakirtzis (ed.), *VIIe Congrès international sur*

la céramique médiéval en Méditerranée, Thessaloniki, 11-16 octobre, Athens, 2003, pp. 313-324.

5. Hébrard E. (1914). Les monuments seldjoukides de Konia (Asie mineure). *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres Année 58-2* pp. 155-161
6. Richaud J. (2018). Le Sultan est mort. Vive le Sultan? Espaces et guerres de succession dans l'Empire seldjoukide (455/1063-525/1152) *In: Journal asiatique* vol. 306, p. 173-185
7. Roux J. (1989). *Les palais des caravanes : Les caravansérails seldjoukides*. Copyright Clio - Tous droits réservés. Paris
8. Roux J. (1986). *La tolérance religieuse dans les Empires turco-mongols*. In: *Revue de l'histoire des religions*, Paris, p.131-168.
9. Hüeynov R. (2019). Çağdaş tarih yazıcılığında selçuklular. *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Sayı 10, Konya, s. 231 - 250
10. Kemaloğlu, M. (2013). Claude Cahen çalışmaları ve hakkında yapılan araştırmalar. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Dergisi*, Konya, s.187-207.
11. Roux J. (2008). *Türklerin tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 yıl*. Kabalci Yayınevi. Türkiye, İstanbul.

THE HISTORY OF THE SELJUK STATE IN FRENCH HISTORIOGRAPHY

Mushfiq Bayramov

Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan

One of the largest Turkish empires of the middle Ages, the great Seljuk state, covered a wide area from east to west. The history of this great Turkish Empire, which caused very important changes in the political history of the world, has always been the focus of historians. Numerous research works have been written on this topic, both in the Eastern Islamic world and in Western Christian historiography. In recent times, this essence has been the focus of researchers in France, as well as in other countries of Western Europe. The current article is devoted to the study of the history of the great Seljuk state in French historiography. French orientalist Charles Defremery, Claude Caen, Jean Paul Roux and others conducted research on various problems of the Seljuk state. In the article, research works related to the subject in French historiography collected and the studying level of the subject was determined.

Key words: Seljuk, turkish, historiography, Europe, France

ИСТОРИЯ СЕЛЬДЖУКСКОГО ГОСУДАРСТВА ВО ФРАНЦУЗСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Мушфиг Байрамов

Ленкоранский государственный университет, Лянкярань, Азербайджан

Одна из крупнейших тюркских империй Средневековья, великое государство Сельджуков, занимала обширную территорию с востока на запад. История этой великой Турецкой империи, вызвавшей очень важные изменения в политической истории мира, всегда была в центре внимания историков. На эту тему написано множество исследовательских работ, как в восточно-исламском мире, так и в западно-христианской историографии. В последнее время эта сущность находится в центре внимания исследователей во Франции, а также в других странах Западной Европы. Настоящая статья посвящена изучению истории великого сельджукского государства во французской историографии. Французские востоковеды Шарль Дефремери, Клод Кан, Жан Поль Ру и другие проводили исследования различных проблем сельджукского государства. В статье собраны исследовательские работы по теме во французской историографии и определен уровень изученности темы.

Ключевые слова: Сельджуки, турки, историография, Европа, Франция.

Daxil oldu: 02.06.2022;

Çapa qəbul edildi: 14.11.2022;

Çap edildi: 30.12.2022

ƏDƏBİ TƏNQİDDƏ MƏMMƏD CƏFƏR CƏFƏROV İRSİ

(1940-1950-ci illər)

Vüsalə Cavadova

Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan

e-mail: vusala_h@mail.ru

Xülasə. Məmməd Cəfər Cəfərov ömrünün böyük bir hissəsini ədəbi-nəzəri fikrin inkişafına həsr etmiş, ədəbiyyat tarixi, nəzəriyyəsi və estetikanın müxtəlif məsələlərinə dair fundamental araşdırmaları ilə ədəbiyyatımızı zənginləşdirmişdir. Mirzə Fətəli Axundzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Hüseyn Cavid, Səməd Vurğun kimi qüdrətli söz ustalarının yaradıcılıqlarının fəlsəfi-estetik mahiyyətini dünya ədəbi təcürbəsi ilə vəhdətdə dolğun şərh edən yüksək elmi-nəzəri əsərlər yaratmışdır. Azərbaycan romantizminin nəzəri əsaslarını, ideya xüsusiyyətlərini, dünya romantizmi ilə oxşar və fərqli cəhətlərini, romantik lirikanın hansı imkanlara malik olduğunu müəyyənləşdirmiş və ədəbiyyatımızda romantizm ədəbi cərəyanının elmi-nəzəri konsepsiyasının banisi olmuşdur.

Məqalədə Məmməd Cəfər Cəfərovun tənqidi fəaliyyətinin 1940-1950-ci illər dövrü araşdırılmışdır. Araşdırmadan aydın olur ki, Məmməd Cəfər Cəfərov bədii düşüncə faktorunun sosioloji təhlili yolu ilə getməyib, ədəbiyyatın fəlsəfəsini üzə çıxarmağa daha çox üstünlük vermişdir. Müraciət etdiyi sənətkarlar sırasında klassik yazıçılar da, müasir sənətkarlar da var. Hər iki istiqamətdə təhlillərdən aydın olur ki, bir qayda olaraq öz tənqidçi ideallarından çıxış edir. Ədəbi material ona tənqidçi ideallarını, sənət görüşlərini ifadə etmək üçün sadəcə olaraq bir vasitədir.

Açar sözlər: Məmməd Cəfər Cəfərov, ədəbi tənqid, ədəbiyyatşünaslıq 1940-1950-ci illər, klassik ədəbi irs.

Giriş

Müasir Azərbaycan ədəbi tənqidinin və ədəbiyyatşünaslığının yaranmasında və təşəkkülündə müstəsna mövqeyi olan Məmməd Cəfər Cəfərovun bir tənqidçi kimi formalaşması da 1940-1950-ci illərə təsadüf edir. Hərtərəfli biliyə, ensiklopedik yaddaşa malik olması onun elmi-ədəbi irsinə də öz təsirini göstərmişdir. Belə ki, böyük bir ədəbi mərhələni əhatə edən fəaliyyət dövründə tənqid və ədəbiyyatşünaslığımızın müxtəlif problemləri, Azərbaycan, rus və Qərbi Avropa klassiklərinin yaradıcılığı, klassik və müasir ədəbiyyatın mühüm nəzəri məsələləri, estetika, poetika ilə bağlı çoxsaylı elmi məqalələr, monoqrafiyalar yazıb. “Füzuli düşünür”, “Mirzə Fətəli Axundovun tənqidi-estetik görüşləri”, “Sabir”, “Cəlil şəxsiyyəti”, “Klassiklərimiz haqqında”, “Sidqi Ruffulla”, “Hüseyn Cavid”, “Səməd Vurğun”, “Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm”, “Şevçenko”, “Rus ədəbiyyatı tarixi oçerkləri”, “Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri tarixindən” və başqa əsərləri ilə Azərbaycan tənqid məktəbinin, müasir ədəbi-nəzəri fikrin yaradıcılarından biri kimi imzasını təsdiq edir.

Professional tənqid məktəbimizin yaradıcılarından biri kimi M.C.Cəfərovun özünəməxsus tənqid və təhlil mədəniyyəti ortaya qoyulmuşdur. Orijinal, fəlsəfi düşüncə ilə birləşən ədəbi tənqid konsepsiyası ilə o, müasir ədəbi prosesini nizamlayır, ona yol göstərir, milli estetik düşüncəni istiqamətləndirməyi bacarır, ədəbi faktları ədəbiyyat tarixi faktlarına

çevirməkdə xüsusi qabiliyyət nümayiş etdirir, ədəbi düşüncə faktoruna fəlsəfi aspektdə yanaşır, geniş və dərin ümumiləşdirmələr aparırdı. M.C.Cəfərovun yaradıcılığını araşdıran İsa Həbibbəyli yazır: “Digər tənqidçilərdən fərqli olaraq Məmməd Cəfər Cəfərov ədəbi tənqidin estetikası üçün zəruri olan müasirlik kateqoriyasının da elmi-nəzəri prinsiplərini müəyyən etmiş, bədii əsərləri təhlildən keçirərkən obyektə müxtəlif aspektlərdən yanaşmaqla elmi cəhətdən olduğu kimi, müasirlik baxımından da fərqli və əhəmiyyətli örnəklər yarada bilmişdi” [4. s. 15].

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatını, rus və dünya ədəbiyyatını, ədəbiyyat nəzəriyyəsi sistemlərini yaxşı bilməsi onun ədəbi tənqid konsepsiyasının mükəmməlliyini təmin edirdi. M.C.Cəfərov ədəbi tənqid konsepsiyasını formalaşdırarkən təkcə milli ədəbiyyat faktları ilə kifayətlənmir, Qərbi Avropa və dünya elmi-nəzəri fikrinin nailiyyətlərindən də faydalanır. Buna görə də ittifaq miqyasında nüfuz və hörmət qazanan estetik düşüncə sahibi kimi tanınır. Geniş və hərtərəfli biliyi, keçdiyi zəngin həyat yolu M.C.Cəfərovun ədəbi zövqünü cilalamış, tənqidçi şəxsiyyətin formalaşmasına təsir göstərmişdir. Akademik Kamal Talıbzadə bunları nəzərə alaraq yazırdı: “Ədəbi tənqidçi o zaman nüfuz qazana, ədəbi prosesə təsir göstərə bilər ki, o, xalqın həyatını, tarixini, fəlsəfəsini, ədəbiyyatını, eləcə də müasir ictimai gerçəkliyi, cəmiyyəti “dərs vermək” istədiyi yazıçıdan, eləcə də oxuculardan artıq bilə, ümumi bilik səviyyəsi, dünyagörüşü ondan üstün ola, ümumbəşəri ideyalara dərinləndirən vəqif ola. Məmməd Cəfərin ildən-ildə mərhələdən-mərhələyə, yüksələ-yüksələ irəliləməsini, qüdrətli bir alimə, sözü keçən bir tənqidçiyə, nəhayət alim-vətəndaşa çevrilməsinin əsil kökü onun məhz belə bir hərtərəfli fikir-mənəvi keyfiyyətlərə malik təbii istedad olmasındadır” [7. s. 3].

Tədqiqatın mənbəyi və üsulları

M.C.Cəfərov ədəbi tənqiddə çox çətin bir dövrdə - 20-ci illərin ortalarında gəlib, Bəkir Çobanzadə, Hənəfi Zeynallı, Əli Nazim, Atababa Musaxanlı, Məmmədkazım Ələkbərli, Məmməd Arif və başqaları ilə birlikdə marksist estetikanın sərt ədəbi meyarları, ədəbi tənqid prinsipləri ilə qarşılaşıb. Klassik ədəbi irsə, müasir ədəbi prosesə vulqar – sosioloji münasibətin, nihilizmin ifrat tənqidi münasibətin yarandığı bir dövrdə “ədəbi döyüşlər”ə (Məmməd Hüseyn) atılan M.C.Cəfərov marksist estetikanın sərt ədəbi prinsiplərindən əziyyət çəksə də, yüksək estetik təfəkkürü sayəsində, öz ədəbi zövqü və tənqidi təfəkkürünün imkanları çərçivəsində vicdanlı və peşəkar ədəbi tənqidçi obrazını formalaşdırmağı bacarıb. Beləliklə, o cavan tənqidçilərlə, professional və mötəbər ədəbiyyat mütəxəssisləri ilə çiyin-çiyinə çalışıb, ədəbi prosesə təsir imkanları qazanıb. 30-cu illərdən etibarən professional tənqidimizdə iki ədəbi şəxsiyyətin imzası daha tez-tez görünür – Məmməd Arif və Məmməd Cəfər Cəfərov. Akademik Məmməd Arif onun 20-30-cu illərdəki fəaliyyətini belə xatırlayır: “Məmməd Cəfər Cəfərov bizim gənc tənqidçilərimiz içərisində çox ciddi, müstəqil düşünən, doğrudan da yazıçılara və ədəbiyyata kömək etməyə çalışan yoldaşlardandır. Yazıçılar arasında hörməti, nüfuzu vardır və heç şübhəsiz ki, bu hörmət artacaqdır” [6. s. 117]

Məmməd Arifin bu qiyməti çox keçmədən özünü doğrultdu. M.C.Cəfərovun “Ədəbi düşüncələr” (1958) məqalələr toplusu göstərdi ki, o, ədəbi prosesə ciddi yanaşır, ədəbi hadisələrə və şəxsiyyətlərə qiymət verərək obyektiv – tarixi mövqedən çıxış edir. Kitabın ayrı-ayrı hissələrinin sərlövhələri və məzmunu da oxucuya çox şey deyir. Əsasən 40-cı illərdən sonra yazdığı məqalələrini kitaba yerləşdirən tənqidçi birinci bölmə “Müasir ədəbiyyatımız”, ikinci bölmə “Klassiklərimiz” sərlövhəsi qoyub. Bu onu göstərir ki, o ədəbi ənənələrdə varislik prinsipinə söykənir, klassik ədəbi irsə və müasir ədəbi prosesə münasibətdə vahid ədəbi-estetik mövqedən qiymət verirdi.

Kitabdakı “Hey, hey, yeni dünya!...” (1947), “Yeni həyat, yeni insan, yeni sənət” (1949), “Unudulmaz sənətkar” (1956) məqalələri istedadlı dramaturqumuz Cəfər Cabbarlının yaradıcılığına həsr olunub. Bu məqalələrdən görünür ki, M.C.Cəfərov teatr estetikasını mükəmməl mənimsəməklə yanaşı, səhnə əsərində müasirliklə tarixiliyin vəhdətinin zəruriliyini lazımınca qiymətləndirib.

Müasir poeziyamızın poetik məramnaməsi M.C.Cəfərovu ciddi düşündürürdü. Belə ki, Səməd Vurğun yaradıcılığını əhatə edən “Şairin düşüncələri” məqaləsində o, poeziyanın ictimai gerçəkliyi necə əks etdirməsini, poetik təxəyyülün imkanlarını özünəməxsus bir tərzdə təhlil edib. O, yalnız ədəbi prosesi izləməklə, onun yaradıcılıq axtarışlarını üzə çıxarmaqla vəzifəsini bitmiş hesab etmirdi, həm də ictimai fikrin ümuminkişaf qanunauyğunluğunu aşkara çıxarır, həyat həqiqəti ilə bədii həqiqətin vəhdətini, fərqi sənət dilinə çevirir.

M.C.Cəfərovun estetik dünyagörüşünün formalaşmasında, hər şeydən əvvəl, ilk professional tənqidçimiz Mirzə Fətəli Axundzadənin ədəbi-tənqidi irsi mühüm rol oynayıb. Ədibin tənqid məktəbinin davamçısı olan M.C.Cəfərov “Mirzə Fətəli Axundovun ədəbi-tənqidi görüşləri” (1950) əsərində realist tənqidimizin sənət prinsiplərini aşkara çıxarıb, əsərdə müasirliyi, forma və məzmun vəhdətinə, real həyat həqiqətləri ilə bədii həqiqət arasında uyurluğa ilk professional tənqidçimizin verdiyi qiyməti ümumiləşdirib, konkret elmi nəticələr əldə edib.

Məmməd Cəfər Cəfərov M.F.Axundzadənin ədəbi tənqidi görüşlərini onun siyasi-fəlsəfi fəaliyyətinin bir hissəsi kimi dərk edirdi. Qeyd edirdi ki, M.F.Axundzadə nəinki yalnız Yaxın Şərqi ilk böyük dramaturqu, ilk şərqsünasıdır, eyni zamanda ilk professional ədəbiyyat tənqidçisidir. M.C.Cəfərov yazır: “Tənqid M.F.Axundov yaradıcılığının əsas ruhunu təşkil edir. Başqa sözlə, Mirzə Fətəlinin yaradıcılığına ruh verən, can verən və onun əsərlərinin canlı və aktual olmasını təmin edən tənqidi fikirdir. Siz geniş və fəvqəladə yaradıcılıq qüdrətinə və imkanlarına malik olan sənətkarı istər bir mütəfəkkir filosof kimi, dramaturq, ədib, şair dilçi və ya birədəbiyyat tənqidçisi kimi öyrənin, onu hər şeydən əvvəl böyük bir tənqidçi kimi görəcəksiniz”[3, s. 4]. Şübhəsiz ki, o öz qarşısına çox böyük bir məqsəd qoymuşdu: Şərqi maariflənməsinə çalışmaq, dövrün qabaqcıl ideyalarını yaymaq, Şərqi fəlsəfəsini, orta əsr xalq və ənənələrini davam etdirmək və bu əsasda yeni, demokratik bir cəmiyyət yaratmaq, fəlsəfi, siyasi, tarixi fəaliyyətini bu istiqamətə yönəltmək. Məmməd

Cəfər Cəfərovun fikrincə, M.F.Axundzadə hər nə işlə məşğul olur-olsun, hər nə yazırsa-yazsın, hamısında həmin bu böyük məqsədə çatmaq yolunda mübarizə aparıb. Belə ki, M.F.Axundzadə ədəbi tənqidi görüşlərində də bir ictimai xadim kimi çıxış etdirdi. Başqa cür desək, ədəbi tənqidi fəaliyyəti ilə də ictimai-siyasi görüşlərini bir sistem şəklinə salmağa çalışırdı.

“Əsrin mütərəqqi yaradıcılıq metodu”, “Tənqid və ədəbiyyatşünaslığın yeni vəzifələri”, “Məmməd Arif və onun sovet ədəbiyyatı haqqında nəzəri fikirləri”, “Gələcək gün” romanı”, “Teatr sənəti və teatr tənqidi” kimi məqalələri göstərir ki, tənqidçi bədii düşüncə faktını sənət dilinə çevirməyi bacarıb, yeni ədəbiyyatın yaranmasını təmin edən faktorlara daha çox diqqət yetirib. Müasir nəsrin, dramaturgiyanın, poeziyanın elə bir mühüm problemi yoxdur ki, M.C.Cəfərov ona münasibət bildirməsin. Ədəbiyyatımızın klassiklərindən – Abdulla Şaiqdən, Məmməd Səid Ordubadidən, Cəfər Cabbarlıdan, Səməd Vurğundan, Süleyman Rüstəmdən, Mehdi Hüseynədən, Süleyman Rəhimovdan, Rəsul Rzadan, Mir Cəlal Paşayevdən də teatr və sənətimizin problemlərindən də bir qədər cavan nəslin nümayəndələri olan Əhməd Cəmil, Zeynal Xəlil, İlyas Əfəndiyev, İsa Hüseynovdan da yazanda o, daim sənət ideyalarından çıxış edir, ədəbiyyatın estetik ideyalarına sadıq qalırdı.

M.C.Cəfərov ədəbi tənqiddə böyük şairimiz Səməd Vurğunun yaradıcılığına həsr etdiyi məqalələri ilə daxil olub. “Səməd Vurğun yaradıcılığında xəlqilik” adlanan bu məqalələrin birində o, təkcə bir şairin yaradıcılıq axtarışlarını müəyyənləşdirməklə işini bitmiş hesab etmirdi, eyni zamanda dövrün poetik təfəkkürünün yolunu müəyyənləşdirir, poeziyada xəlqilik və müasirlik kateqoriyalarına yeni qiymət verirdi.

M.C.Cəfərovun ədəbi-estetik görüşünün formalaşmasında Avropa maarifçilərinin, xüsusən Volter, Russo, Didro, Helvutsi və başqalarının rolu böyükdür. Ali məktəbi bitirəndə yazdığı diplom işi də Volterin estetik baxışları ilə bağlı idi. Bundan əlavə tənqidçinin rus inqilabçı-demokratlarından N.Çernişevskinin, N.Dobrolyubovun, V.Belinskinin ədəbi tənqidi irsi haqqında da dəyərli fikirləri, məqalələri var. Həm Avropa maarifçilərinin, həm rus inqilabçı-demokratlarının, həm də M.F.Axundovun ədəbi tənqid konsepsiyasını mükəmməl mənimsəyən M.C.Cəfərov Oblomovçuluğun mahiyyəti, Füzulinin poeziyası haqqında maraqlı məqalələr yazıb. Onun dərin estetik əsaslara malik olan tənqidi əsərlərində publisistika, fəlsəfi məzmun, nəzəri təfəkkür vəhdətdə götürülürdü. Buna görə də Səməd Vurğun M.C.Cəfərovu “filosof tənqidçi” hesab edirdi.

M.C.Cəfərovun 1930-1940-cı illərdəki fəaliyyətinə diqqət yetirsək, görərik ki, o, çağdaş ədəbi-tarixi proseslə yanaşı, klassik irsin tədqiqi konsepsiyası üzərində də ciddi çalışıb, Nizami, Nəsimi, Füzuli, M.F.Axundzadə, M.Ə.Sabir, H.Cavid, C.Cabbarlı yaradıcılığını təhlil edib. Bu tənqidçiyə daha çox klassik ədəbi irslə çağdaş ədəbi yaradıcılıq arasındakı bağları, əlaqələri müəyyənləşdirməyə kömək edib. 30-40-cı illər poeziyasında Füzuli və Sabir ruhunu görən M.C.Cəfərov mətbuatda dərc olunan məqalələrində bu izləri – təsirləri dəqiq müəyyənləşdirib: “Ən başlıca cəhət isə odur ki, bu keyfiyyətlər tənqidçinin

yalnız ədəbi keçmişə aid olan yazılarında özünü göstərmişdi. Onun anlayışında “Ədəbi proses” ayrılıqda görülən bir keçmişin, yaxud müasirliyin həddləri ilə çərçivələnmir, zaman sərhəddi tanımır. Burada hər şey Nizami ilə Mirzə Fətəli və Sabir arasındakı ədəbi əlaqənin, inkişaf edib gələn bir dünyagörüşünün, elmi düşüncənin körpüsü, müstəvisi üzərində qoyulur və təhlil edilir. “Məmməd Cəfərə görə Füzuli və Vaqif də, Vidadi və Sabir də, Səməd Vurğun və Rəsul Rza da eyni bir vahid, ümumi canlı, hərəkət edən, yaşayan bir mənəvi orqanizmin bir-birini tamamlayan və əvəz edən mərhələləridir” [5, s. 171] .

Ədəbiyyatda romantizmə, romantik duyğulara önəm verən tənqidçi “Füzuli sevir” və “Füzuli düşünür”, “M.F.Axundov”, “Hünərvər şair”, “Hüseyn Cavid”, “Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm” kimi əsərlərində Azərbaycan romantizminin fəlsəfi və ədəbi aspektlərinə orijinal münasibət bildirir, bədii düşüncə faktoruna fəlsəfi-estetik mövqedən qiymət verirdi. M.C.Cəfərovun “Füzuli sevir” əsəri ilə bağlı ədəbi tənqidimizdə xeyli məqalə yazılıb. Bu əsəri bəzi tənqidçilərimiz hətta mənsur şeir kimi də qiymətləndirir. Məqalənin bu qədər yüksək qiymətləndirilməsi tənqidçinin estetik dünyagörüşünün genişliyi ilə əlaqədardır. Əsərdə müəllif M.Füzulinin sufi-panteist fəlsəfi poeziyasının məzmununu açır, söz sənətinin sirlərinə düzgün estetik mövqedən qiymət verir.

Azərbaycan ədəbi tənqidinin praktik və nəzəri problemlərindən bəhs edərkən, ilk yadımıza düşən tənqidçimiz M.C.Cəfərovdur. O, sənət hadisələrinin təhlili vasitəsi ilə həyatın zəruri fəlsəfi, sosioloji, etik və estetik vasitələrinin üzə çıxarılmasında xüsusi fəallıq göstərirdi. Diqqət yetirsək, görürük ki, tənqidçinin bədii yaradıcılığına müraciət etdiyi sənətkarın hər biri ədəbiyyatımızda ayrıca mərhələ yaradan ədəbi simalardır. M.C.Cəfərov Füzulinin romantik məhəbbət ideali ilə M.P.Vaqifin məhəbbət və gözəllik idealını bir-birindən fərqləndirməyi bacarırdı. Eyni zamanda romantik H.Cavid, A.Şaiq, C.Cabbarlı irsindəki gözəllik estetikasını layiqincə dəyərləndirdi. Bütün hallarda o sosioloji təhlillə estetik təhlilin vəhdətini yaratmağa nail olurdu. M.C.Cəfərovun klassik və müasir ədəbi irsə həsr olunan əsərlərində ədəbiyyatın həm bədii ideyalar aləmi, həm də gözəllik aləmi olduğu təsdiq olunur.

İnsanın həyata estetik münasibətini, sənətin elmdən fərqli cəhətlərini, bədii üslub problemlərini konkret bədii nümunələr əsasında təhlil etmək kimi mühüm problemləri M.C.Cəfərov özünəməxsus bir tərzdə əsərlərinə gətirirdi. Orta əsr romantik poeziyasından da, maarifçi-realist ədəbiyyatdan da, romantizmdən də, müasir ədəbi prosesin əsas istiqamətlərindən də yazanda tənqidçi sənətin əsas və fundamental estetik məsələlərinə cavab verməyə çalışırdı. Bu onun yaradıcılığına dərin məzmun gətirməklə yanaşı, nəzəri əhəmiyyətinə də müsbət təsir göstərirdi.

M.C.Cəfərovun bir tənqidçi kimi əsas keyfiyyəti bundadır ki, o, Qərbi Avropa, rus ədəbi nümunələrini təbliğ etməklə məhdudlaşmırdı, eyni zamanda milli bədii nümunələrin İttifaq miqyasında tanınmasında da ciddi iş aparır, Azərbaycan mədəniyyətinin dünya mədəniyyətinin bir hissəsi olduğunu öz əsərləri ilə təsdiqləyirdi.

Müasir dünya, Qərb və Şərq sivilizasiyasının nailiyyətlərini diqqətlə izləyən M.C.Cəfərov dünya miqyasında gedən ədəbi prosesdəki müsbət tendensiyaların milli ədəbiyyata gətirilməsinə çalışırdı. İstər dünya bədii fikrində, istərsə də milli ədəbiyyatda sözün bədii dəyərinə, estetik cəhətlərinə, məna dərinliyinə tənqidçi xüsusi əhəmiyyət verirdi. “Ədəbi tənqidin bədii məsələləri” məqaləsində o bu fikri bir qədər də konkretləşdirərək yazırdı: “Nizami, Füzuli, Nəsimi, Axundovu, Sabiri olan bir ədəbiyyatın bədii təsir qüvvəsinin aşağı düşməsinə yol vermək olmaz. Böyük sənət irsinə malik olduqları halda aşağı səviyyəli, sönük, qeyri-bədii əsər yazan yazıçılar istər-istəməz öz ədəbiyyatlarının sənətkarlıq şöhrətinə zərbə vuranlardır. Əsil sənət əsəri ilə tərbiyə edilmiş oxucu arasında belə əsərlər heç bir rəğbət qazana bilməz. Böyük sənət irsinə malik olan xalq həmçinin yüksək bədii estetik zövqə malik olan xalq deməkdir. Hər hansı bədiiyyatca sönük bir əsər, hər nə qədər məzmunundan xali olsa da, belə xalqın oxucusu tərəfindən təqdir edilə bilməz. Qeyri-bədii əsərlə meydana atılmaq, nəinki milli sənətin şöhrətini ləkələmək, eləcə də xalqın, oxucuların yüksək zövqünü korlamaq deməkdir” [1, s.36].

Milli estetik fikrin əsas xüsusiyyətlərindən biri budur ki, klassik ədəbi irsin tədqiqinin əsas çətinliyi çox vaxt ədəbi tənqidin üstünə düşüb. Klassik irsi, onun estetik cəhətlərini öyrənmədən, mənimsəmədən, tədqiqat konsepsiyasını müəyyənləndirmədən müasir ədəbi prosesə qiymət vermək mümkün deyil. M.C.Cəfərov klassik irsin müasir ədəbi problemlərlə əlaqədar olan ən yaxşı cəhətlərini öyrənərək, 30-cu illərdən üzübəri ədəbi prosesin tənqid istiqamətinin güclənməsinə xidmət edib. Bu da milli ədəbi tənqidimizin banisi M.F.Axundov ənənələrinin davamı demək idi. Belə ki, böyük ədibimiz də Rumidən, Dobrolyubovdan, Çernişevskidən, Lessinqdən yazanda əslində müasir yazıçının estetik hissini və duyumunu gücləndirməyə çalışır. Klassik ədəbi irsə də müasir ədəbi təcrübəyə də M.C.Cəfərov müasirlik mövqeyindən yanaşır, dövrün, zamanın tələblərinə cavab verməyi həm də bədii yaradıcılığın, həm də elmi təfəkkürün başlıca meyarı kimi qiymətləndirirdi: “Əlbəttə, müasirlik həm bədii yaradıcılığın, həm də ədəbi tənqidin canı, ruhu, onun damalarında dolaşan saf, təzə qızıl qandır. Bununla belə unutmamaq olmaz ki, müasir ədəbiyyat haqqında öz fikirlərini əsaslandırarkən klassikaya müraciət etmək və ya müəyyən bir məqsədlə fikir söyləmək, tənqidin zəif cəhəti deyil, əslində onun qüvvətli cəhətidir [1, s.36].

Nəticə

Tədqiqat predmeti kimi götürdüyü yazıçının əsərini M.C.Cəfərov ancaq təhlil etməklə işini bitmiş hesab etmirdi. Əslində hər hansı sənətkarın əsərinin kontekstində ictimai-siyasi, sosial problemlərə müraciət edir, onun həlli yollarını axtarırdı. Bu onun tənqidçi kimi həyatı, ictimai münasibətləri dərinədən bilməsinin nəticəsi kimi özünü göstərirdi. Hətta məhəbbət mövzusunda əsərlərindən danışanda belə geniş fəlsəfi ümumiləşdirmələr aparmağa çalışırdı. Bu zaman uzun, geniş cümlələrdən istifadə etmir, qısa lakonik, ancaq aforizmi xatırladan söz və ifadələrdən, qısa cümlələrdən istifadə edirdi. Məsələn, M.Füzuli haqqında yazdığı

məqalələrinin birində şairin romantik yaradıcılığı haqqında çox qısa və məzmunlu cümlələr işlədirdi. O cümlələrdən biri belədir: “Füzuli sevir – Füzuli düşünür deməkdir” [2, s.27]. Fikrin ifadəsi üçün geniş fikir söyləmək olardı, ancaq tənqidçi başqa yol seçir, aforizmə uyğun fikirlərə üstünlük verir. Kiçik bir cümlədə M.Füzulinin həm məhəbbət, gözəllik və haqq aşiqi, həm də mütəfəkkir sənətkar olduğunu xatırladır. Bu M.C.Cəfərovun tənqidçi üslubunun mühüm tərəflərindən biridir. Bədii düşüncə faktorunun elmi təfəkkür predmetinə çevrilməsində o, gözəldəyən fəallıq nümayiş etdirirdi.

Konkret bədii əsərdən ictimai həyat hadisələrini ümumiləşdirməyə keçid texnologiyalarının mənimsənilməsində o, xüsusi həssaslıq nümayiş etdirirdi. Bu cəhətləri nəzərə alan Kamal Talıbzadə yazırdı: “Məmməd Cəfərin hər hansı bir sənətkarın mühit, dövrü və ona müasir cəmiyyətin ideologiyası, fikri, fəlsəfi təmaülləri ilə birgə təhlil etməsi də onun yaradıcılıq xüsusiyyətlərindən irəli gəlirdi. Bizim tənqidçilərimizin sevimlisi Belinski də bu tipli tənqidçi idi. Puşkin və Lermontov poeziyasını Qoqol sənətinin Rusiyanın ümumi ictimai vəziyyəti ilə əlaqədar təhlil edirdi. Eyni təhlil prinsipləri Məmməd Cəfər Cəfərov üçün də səciyyəvidir” [7, s.5]

Bədii yaradıcılıqda ənənə və novatorluq mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi kimi ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıqda da əsas meyar kimi götürülür. Bu mənada Azərbaycan ədəbi tənqidinin zəngin ənənələri var. M.F.Axundov, F.Köçərli, A.Sur, B.Çobanzadə, Ə.Abid, M.Hüseyn, M.Arif, M.C.Cəfərovla başlayan bu ədəbi missiya uğurla davam etdirilir, ədəbi prosesi təhlil etmək, onun əsas qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarmaq, istiqamətləndirmək yolunda ədəbi tənqidimiz mühüm uğurlar əldə edir.

M.C.Cəfərovun ədəbi-tənqidi irsinin əhəmiyyəti ancaq tənqid və ədəbiyyatşünaslığımızın müəyyən bir mərhələsinin, təxminən yarım əsrlik bir dövrünün ədəbi-nəzəri səviyyəsinin göstəricisi olmaqla bitmir, eyni zamanda müstəqillik dövrü tənqidimizin metodoloji baxımdan yenidən qurulmasında estetik baza rolunu oynayan əsil sənət məbədi kimi örnəkdir.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov, M.C. (8 yanvar 1957). *Ədəbi tənqidin nüfuzu*. Bakı, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti.
2. Cəfərov, M.C. (1948). *Füzuli sevir*. Bakı, Klassiklərimiz haqqında. Uşaqgəncnəşr.
3. Cəfərov M.C. (1973). *Mirzə Fətəlinin ədəbi-tənqidi görüşləri*. Bakı, Seçilmiş əsərləri. I cild.
4. Həbibbəyli, İ. (2019). *Böyük ədəbiyyatşünaslığın ünvanı: akademik Məmməd Cəfər Cəfərov*. Bakı. “Elm və təhsil”.
5. Qarayev, Y. (1973). *Tənqidçinin şəxsiyyəti*. Bakı, “Azərbaycan” jurnalı № 4.

6. Məmməd, A. (1941). *Tənqid və ədəbiyyatşünaslıq*. Bakı, “Revolyusiya və kultura” jurnalı. №3
7. Talıbzadə, K. (14 aprel 1964). *Tənqidimizin nüfuzu*. Bakı, “Ədəbiyyat incəsənət” qəzeti.

THE LEGACY OF MAMMADJAFAR JAFAROV IN LITERARY CRITICISM (1940s-1950s)

Vusala Javadova

Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan

Mammad Jafar Jafarov devoted a large part of his life to the development of literary and theoretical thought and enriched our literature with his fundamental studies on various issues of literary history, theory and aesthetics. He created high scientific-theoretical works that fully interpret the philosophical-aesthetic essence of the creations of powerful wordsmiths such as Mirza Fatali Akhundzadeh, Jalil Mammadguluzadeh, Mirza Alakbar Sabir, Huseyn Javid, Samad Vurgun in unity with world literary experience. He determined the theoretical cores of Azerbaijani romanticism, idea features, similarities and differences with world romanticism, what possibilities romantic lyrics has and he became the founder of the scientific-theoretical concept of romanticism literary phenomenon in our literature.

During the period of Mammad Jafar Jafarov's activity, criticism has had three main goals: to explain the literary process, to promote the aesthetic and ethical frameworks created by art, and to bring to the center of attention the necessary philosophical, sociological, ethical and aesthetic issues of life through the analysis of art phenomena. The way to realize these three important tasks of literary criticism goes through the level of tradition and innovation. The issue of tradition and innovation is related to the category of modernity in art. Mammad Jafar Jafarov contributed to the implementation of this eternal and predominant ideology of art.

Keywords: Mammad Jafar Jafarov, literary criticism, literary studies 1940-1950s, classical literary heritage.

НАСЛЕДИЕ МАМЕДЖАФАРА ДЖАФАРОВА В ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ (1940-е-1950-е годы)

Вусала Джавадова

Ленкоранский государственный университет, Лянкярань, Азербайджан

Мамед Джафар Джафаров посвятил большую часть своей жизни развитию литературно-теоретической мысли и обогатил нашу литературу своими фундаментальными исследованиями по различным вопросам истории литературы, теории и эстетики. Им созданы высокие научно-теоретические произведения, в единстве с мировым литературным опытом всесторонне раскрывающие философско-эстетическую сущность творчества таких могучих мастеров слова, как

Мирза Фатали Ахундзаде, Джалил Мамедгулузаде, Мирза Алекпер Сабир, Гусейн Джавид, Самед Вургун. Он определил теоретические основы азербайджанского романтизма, черты идеи, сходства и различия с мировым романтизмом, какими возможностями обладает романтическая лирика и стал основоположником научно-теоретической концепции литературного направления романтизма в нашей литературе.

За время своей деятельности Мамед Джафар Джафаров остался верен трем важным принципам критики: объяснять литературный процесс, агитировать созданные искусством эстетические и этические рамки, ставить в центр внимания необходимые философские, социологические, этическое-эстетические проблемы жизни через анализ художественных явлений. Путь к выполнению этих трех важных задач литературной критики лежит через традицию и новаторство. Вопрос традиции и новаторства относится к разряду современности в искусстве. Мамед Джафар Джафаров проделал большую работу в реализации этой вечной идеологии искусства.

Ключевые слова: Мамад Джафар Джафаров, литературная критика, литературоведение 1940-1950-х гг., классическое литературное наследие.

Daxil oldu: 02.06.2022;

Çapa qəbul edildi: 14.11.2022;

Çap edildi: 30.12.2022

THE LITERARY ACTIVITY OF ASHUG ABDULLA IN SALMAN MUMTAZ'S LITERARY VIEW

Gadim Ruffullayev

Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan

e-mail: qedim73@mail.ru

Summary. The article is devoted to the work of Sari Ashiq, one of the most prominent figures of Azerbaijani literature, the bayati poet, and to the academic work of Salman Mumtaz, one of the first literary critics to pay attention to this heritage. Salman Mumtaz's thorough research revealed that one of our poets from the XVII century was Sari Ashug (Ashug Abdulla). There is information regarding his move to Karabakh, the present-day Gubadli-Zengilan, where he lived, created, and ultimately passed away, despite the fact that it is inaccurate information concerning his life and literary heritage. It is true that, Hasanali khan Garadaghi provided the initial knowledge about Sari Ashug before Salman Mumtaz. He noted that Ashug was from Garadagh, South Azerbaijan and had relocated to Gulabird, Zangezur. As this fact did not resonate with the scientific community, Salman Mumtaz's research was required. Salman Mumtaz undertakes study on Sari Ashug (Ashug Abdulla) and published the findings in the form of the article "Ashug Abdulla" in "Azerbaijani literature-13" series in 1927. "Ashug Abdulla, who lived until the beginning of the XI century-Hijri (XVII AD), is a highly sincere and delicate folk poet" he writes here. Because of being blonde and come from the other side of Araz, he has gained fame with the names Sari (Blonde) Ashug and Garib (Stranger) Ashug. At the end of the X century-Hijri (XVI AD), Ashug moved from Garadagh district to Zangezur and resided in Garadaghli village there. The article uses creative examples and bayati (the Azerbaijani folk poetry) to convey the subsequent fate of Ashiq Abdulla (Sari Ashiq), his love for a girl named Yaxshi, his feelings regarding her death, and their not coming together. Salman Mumtaz's research in this field has benefited greatly further study.

Key words: love poetry, Sari Ashug, literary sources, scientific results

Introduction. One of the first folklorist scholars of Azerbaijan- Salman Mumtaz enthusiastically studied ashug poetry—one of the basic sources of folk literature, and the creative works of national poets as well. As a result, "he caused publication and collection of more than 200 books, articles and manuscripts" [7, s. 16]. Following both folklore and written literature he combined the ranges of elegant delicate poem and literary chain with a great result in a fine way [3, s. 114]. Crossing the country's border, the great scholars's researches contributed to the investigation of Turkic literary connection. His research of Molla Qasim Shirvani, one of the first members of Ashug poetry and Yunus Emre who is the great poet in Turkish literature arouses a great interest. [5, s. 43-49]. The scholar in question had contributions to the study and presentation to scientific society of Ashug Qurbani's—one of the first greatest members of Azerbaijan Ashug Poetry-creative work. [8, s. 44-53].

Salman Mumtaz researched and updated the latest information about the scientific community's knowledge on Sari Ashug, one of the folk poets. We occasionally come across the names of Sari Ashug in the sources, including Ashug Abdulla, Misli, and Sarica Nabi.

One of our ashig poets, Sary Ashug (Ashug Abdulla), lived in the XVII century. Sary Ashug's literary legacy primarily consists of lyrical poetry, particularly older ones, and there is no reliable information on his exact date of birth or death. According to most researchers Sari Ashug migrated to Karabakh, the present-day Gubadli-Zengilan territories in his youth, lived, created, and passed away here. “The burial of Sari Ashug located in the village of Gulabird, in Zangezur, Karabakh. A saz (a national musical instrument) image is painted on the grave. Archaeologists studied and tested the dome in 1927 and clarified that it goes back XVII century” [1, s. 191].

Some electronic resources or sources emphasize that “The first information about Sary Ashug was given by Hasanali khan Garadaghi. Azerbaijan literary studies is grateful to Hasanali khan Garadaghi for the details he provided about his fellow countryman, originally from Garadagh, who moved to the Gulabird village of Zangezur, as well as for Sary Ashug's bayati and poems” [9]. It is well known that Hasanali khan Garadaghi amassed a compilation titled “Tazkireyi Garadaghi” in which details concerning the originality of numerous wordsmiths, including Sary Ashug, were provided. Hasanali khan Garadaghi was a poet and teacher in Shusha during the second part of the XIX century. In addition to train students for the Gori teachers' seminary, he also created the “Motherland language” textbook for the Azerbaijani students at the Gori teachers' seminary by starting the first secular school in his home using a chalkboard and chalk. The author's own works and translations made up about thirty of the textbook's poetry selections.

A new perspective on Sari Ashiq's heritage

As is evident, Hasanili khan Garadaghi's work to the study of Azerbaijani literature and its representations were substantial. Did Salman Mumtaz know anything of the information about Sary Ashug? Perhaps he did. Salman Mumtaz was the director of the Azerbaijani literature department of the Azerbaijan State Scientific Research Institute for a while. Salman Mumtaz conducted research on Sary Ashug (Ashug Abdulla) and published the findings in the shape of the article “Ashug Abdulla” in the “Literature of Azerbaijan-13” series in 1927, possibly as a result of the fact that there is little or no information about Sari Ashug.

According to Salman Mumtaz, “Ashug Abdulla was a very sincere and delicate poet who lived up until the beginning of the XI century-Hijri (XVII AD). Because of being blonde and come from the other side of Araz, he has gained fame with the names Sari (Blonde) Ashug and Garib (Stranger) Ashug. At the end of the X century-Hijri (XVI AD), Ashiq moved from Garadagh district to Zangezur and resided in Garadaghli village there” [4, p. 173]. The author also mentions that settlers from the Garadagh established the village of Garadaghli. The village of Garadaghly, which existed until the XIX century, but was destroyed due to various reasons, was a residential area. There was a hill near the village,

which was called "Ashug Yaylaghi" (the plain of ashiq). The view of their home country on the other side of Araz caused people to have unusual feelings, which they were able to deal with it by composing the sad poems:

No gardens exist in Karabakh,
A black bunch cannot be white.
Who stays in strangeness,
There is no gladness in the heart [6, p. 173]

“Living in the strange country, Ashug eventually developed a romantic relationship with Yaxshi, a blonde with a black beauty spot from the Safiyan tribe's village, and created Turkish literature that made his poems eternally exist with her love”. The article also emphasizes that Ashug Abdulla introduced himself under the pseudonym “Misli” in his earlier poems, and became famous as “Ashug” after falling in love with Yaxshi. However, in the said article presented by Salman Mumtaz, we do not find examples provided under the pen name “Misli”. In the examples given here, we can see that there are mainly bayati with the pen name “Ashug”.

Ashug waits for Yaxshi,
Murgun waits for Yaxshi,
It gets pleasant the longer you gaze at it.
Eyes want to see Yaxshi.

I fell in love with the branch,
Rose with broken branch.
They don't call you Yaxshi
If I die with this grief [6, p. 173]

The “Yaxshi and Ashiq” epic, which tells the story of Sary Ashiq and Yaxshi Khanum's love affair, is well recognized for being popular. Salman Mumtaz had already heard of some aspects of the Sary Ashug story, however it appears that the scientific community is not yet adequately familiar with it. For this reason, he included the story he learned about Sary Ashug in the article:

“Some nights he used to spend a time talking to his beloved Yaxshi in the village where Turks were living. One night, before they are done talking, the sun starts to rise, and Ashug is compelled to leave his lover as a result. He calls a bayati to let his friend Madad know:

I'm in love, oh Madad,
Need help, oh aid.
The sun is rising now,
It is time to leave, oh aid [6, p. 175].

One day, Ashiq requested the “Gashiq ashi” (a national meal - Pilaf) from Yaxshi. Well, she stipulates that he should compose a bayati for the “Gashiq ashi,” though. The lover agrees and told the following bayati:

I'm a lover, Gashiq ashi,
Cooks a gashiq ashi.
Let the lover tempt
Gashiq ashi of Yaxshi [6, p. 175].

This bayati makes Yaxshi and her mother happy. The following day, they cooked gashiq ashi (pilaf) and called ashig with bayati (poem):

Ashug, meal is overcooked, come in
Cooked and laid the table.
The word yesterday with you
Today remembered, come in” [6, p. 175].

It doesn't take long before Yaxshi passed away, Sary Ashug was deeply shocked by this event. In such circumstances the only thing he could do was reciting bayati:

What is shorter than a day
A day is shorter than a day.
Your height is like a cypress tree,
What a short life you had [6, p. 176].

Otherwise,

I'm Ashiq, jasmine,
Oh, samani is blooming
What did I do to deserve such a fate?
It was drowning me in the grief [6, p. 176].

In the article, Sary Ashug is depicted as grieving over his beloved and continually composing poems (bayati) about her passing away, burial, and life without her. He did not forget Yaxshi even as he was dying, and he bequeathed in his last time that they be buried side by side so that they would not yearn for one another in the afterlife.

I'm Ashug, put me there
Put the body in grave.
Yaxshi to Qiblah,
Put ashug near lover [6, p. 178].

Salman Mumtaz views Sary Ashug as a historical figure and considers that the events surrounding his falling in love with the Yaxshi khanum were both true and faithful. There are documents on this, he said. In one of his bayati, Muhammad bey Ashug stated the names Ashug and Yaxshi while declaring his love for Ashug Pari under the pen name:

Yaxshi is ahead Pari,

Your face is good Pari.
I'm better than Ashiq
You are better than Yaxshi" [6, p. 176].

It is clear from the mentioned article of Salman Mumtaz that the great researcher was devoted to his nation, its literary heritage, and its history and could not conceal his affection for it. His researches on folklore examples were created in the context of great effort and deep observation. As can be seen, the materials he gathered regarding Sari Ashug or Ashug Abdulla was not the result of hurried effort, it was involved comparing and contrasting them with instances and information from other sources.

Ashug Abdulla's poetry in scientific publication

Salman Mumtaz presented Sary Ashug's creation to the scientific publication, and it subsequently attracted the attention of many researchers.

Pasha Efendiyev noted that Sari Ashug was a folk poet who lived in the XVII century and emphasized that "there were opinions regarding the existence of a perfect love story about Sary Ashug and Yaxshi." Even S.Mumtaz and M.H.Tahmasib wrote a few episodes. A. Akhundov's compilation and publication of the epic "Yaxshi and Ashiq" is regarded as a major development in our folklore" [1, p. 191]. Salman Mumtaz Abdulla, Amin Abid Gharib, and others mentioned that Sary Ashiq's name is Nabi in the work "Tazkireyi Garadaghi," according to prominent folklorist researcher Vagif Valiyev, who also added to the information about Sari Ashug" [8, p. 142].

Bahlul Behjat was one of the experts who reexamined Sary Ashiq's life and work after Salman Mumtaz. About 10 years after Salman Mumtaz's press statement regarding Sari Ashug, on March 24, 1936, he published an article titled "Biography and Creativity of the bayati poet with the pen name Ashug" in the "Literature" journal. Here, it was stressed that Anatolia had a minor state of Garaman Region, whose capital was Konya. The leader of the Sufi group was Nur Sofu, chief of the Garaman tribe. Representatives of the opposing sect were persecuted, thus as the Ottoman state fell, they fled the nation and settled in other nations. A group that included Mir Agha Balim, Haji Garaman, Gara Pirim, and Sarija Nabi arrived in Karabakh at that time and lived in the area that is now Lachin. Later, the group dispersed, choosing to settle in various locations while rallying their supporters [2, p. 24-26].

Bahlul Behjat disagrees with Ashug Abdulla being referred to as Sari Ashug. Salman Mumtaz personified the Bayati poet Ashug better than any other, he wrote. Only Comrade Salman Mumtaz referred to the Bayati poet as Ashug Abdulla when he wrote his Bayati poet in 1922" [2, p. 24-26]. However, the migration of Sary Ashug to Karabakh is emphasized by both experts. Salman Mumtaz hails from the Garadagh district, but Bahlul Behjat is adamant that the poet is from Karaman and makes an attempt to prove it by putting forward a bayati:

Ashug is from Kharamanli
Your spot is from Kharamanli.
Because of the cold
Again, the snow is perilous [2, p. 24].

In the bayati below, it is indicated that his name is Sarija Nabi.

The name of Ashug Nabi,
Grief has cut me.
Name is mine, she is other's,
I do not need this taste [2, p. 25].

In our opinion, each researcher's beliefs are supported by a specific argument. The marks assigned in the samples of the artwork imply this. The names of the Hekari River and the Dashdijan Plateau are stated in these examples, but Ashug has such features. Sari Ashug is one of the well-known authors of Azerbaijani literature because of these, as well. The issue over the several names for Sary Ashug has been somewhat clarified gratitude to Sednik Pasha Pirsultanli's research. Salman Mumtaz Abdulla, Amin Abid Gharib, and Bahlul Behjat demonstrate that his name is Sarija Nabi in Garadaghi's "Tazkireyi-Qaradaghi," where his name is Qurbanali. His name, according to Ashiq Alasgar, is Yetim (Orphant). These names all have unique meanings. Ashug was given the name Nabi because he could know every event in advance. The second name should be Abdal, not Abdulla, in our opinion. Wanderer Ashug Abdal resembles a dervish. His name is Sari, according to Professor M.H. Tahmasib. They would have referred to him as Ashug Sary instead of Sary Ashug if his name had been Sari" [4, p. 14].

The study of Sary Ashug has maintained traditionalism despite minor differences. For instance, the material about Yaman, who inspired Salman Mumtaz's research and made Bahlul Behjat Ashug and Yaxshi yearn, is new information.

I am in love, he is Yaman,
She's Good, he's Yaman.
I'm afraid to fall apart
From Good, that is too bad [2, p. 84].

Yaman was a powerful landowner and a vicious individual. He sends a courier to Yaxshi and takes him by force in order to put an end to the Sari Ashiq, who was inspiring the people with his writings and eventually becoming their favorite. Sari Ashiq has severely wounded with this.

Conclusion

Every theory about Sary Ashug that has been put forth in academic literature advances Azerbaijani science. The cited sources will be significant as valuable sources when future researchers are interested in the literary landscape of the new time as well as the legacy of Ashiq Abdulla. Salman Mumtaz's ingenuity, in our opinion, will play a particularly significant role in this source in this direction.

References

1. Afandiyev P. (1981). *Azerbaijani folk literature*. Baku, Maarif, p 407 (in Azerbaijani).
2. Behjat B. (2006). *The bayatis of Sary Ashug*. Baku, Seda, 96, 24-26. (in Azerbaijani).
3. Dadashzade A. Salman Mumtaz. (1984). *Caravan of ideas*. Baku, Yazichi, p. 109-119. (in Azerbaijani).
4. Pirsultanli S.P. (2012). *The poetry of Sary Ashug*. People's Front newspaper. - 6 december.- P.14). (in Azerbaijani).
5. Ruffullayev K.İ. (2022). *In the literary meetings of Yunus Emre and Mullah Gasim Salman Mumtaz*. *Istanbul*; Month: June; Volume: 14/SPRING, Issue: 54, 43-49. (in Azerbaijani).
6. Salman Mumtaz. (2006). *Resources of Azerbaijani literature*. Baku Eurasia press, p 440. (in Azerbaijani).
7. Tahirzade A. Mumtaz Salman. (2002). *Biography essay*. Baku: "Kur", 16. (in Azerbaijani).
8. Valiyev V. (1985). *Azerbaijani folklore*. Baku, Maarif, p 423. (in Azerbaijani).
9. https://az.wikipedia.org/wiki/Sar%C4%B1_A%C5%9F%C4%B1q

SALMAN MÜMTAZIN ƏDƏBİ GÖRÜŞLƏRİNDƏ AŞIQ ABDULLA YARADICILIĞI

Qədim Ruffullayev

Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan

Məqalə Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından olan, bayatı şairi Sarı Aşıqın yaradıcılığına və bu irsi ilk tədqiq edən ədəbiyyatşünaslardan biri Salman Mümtazın elmi araşdırmalarına həsr edilmişdir. Salaman Mümtazın gərgin araşdırmaları nəticəsində məlum olmuşdur ki, Sarı Aşıq (Aşıq Abdulla) XVII əsrdə yaşamış aşıq şairlərimizdən biridir. Onun həyatı və ədəbi irsi barədə səhifə məlumat olmasa da, Sarı Aşıqın gənc yaşlarında Qarabağa, indiki Qubadlı-Zəngilan ərazilərinə köç etməsi, orada yaşayıb yaratması və burada dünyasını dəyişməsi haqqında məlumatlar dolaşmaqdadır. Düzdür, Salman Mümtaza qədər Sarı Aşıq haqqında ilk məlumatı Həsənəli xan Qaradaği vermişdir. O, öz qeydlərində Aşıqın Cənubi Azərbaycanın Qaradağ mahalından olması və Zəngəzurun Gülübird kəndinə köçüb yaşaması barədə məlumat vermişdir. Ancaq bu məlumatlar, görünür, elmi dövriyyədə kifayət qədər əks-səda doğurmadiğından Salaman Mümtazın araşdırmalarına ehtiyac olmuşdur. Salman Mümtaz Sarı Aşıq (Aşıq Abdulla) barədə araşdırmalar aparır və nəticəsini "Aşıq Abdulla" məqaləsi şəklində 1927-ci ildə "Azərbaycan ədəbiyyatı-13" seriyasında nəşr etdirir. O, burada yazır: "XI əsri-hicrinin (XVII Q.R.) əvvəllərinə qədər yaşamış Aşıq Abdulla çox səmimi və nazikxəyal el şairidir. O taylı, yəni Arazın o tayından gəlmə, həm də sarışın olduğu üçün Sarı Aşıq, Qərib Aşıq adları ilə də şöhrət tapmışdır. Aşıq X əsri-hicrinin (XVI Q.R.) axırlarından Qaradağ mahalından köçüb Zəngəzur qəzasına gəlmiş və orada da Qaradağlı kəndinə sakin olmuşdur".

Məqalədə Aşıq Abdullanın (Sarı Aşığın) sonrakı taleyi, Yaxşı adlı bir qızı sevməsi, vüsala çatmaması və sevgilisinin ölümü ilə bağlı təəssüratlarının bədii nümunələrlə, bayatılarla ifadə edilməsi əks olunmuşdur.

Salman Mümtaşın bu sahədəki araşdırmaları sonrakı tədqiqatlar üçün mühüm mənbə olmuşdur.

Açar söz: Aşıq poeziyası, Sarı Aşıq, ədəbi mənbələr, elmi nəticələr.

НА ЛИТЕРАТУРНЫХ ВСТРЕЧАХ САЛМАНА МУМТАЗА ТВОРЧЕСТВО АШУГА АБДУЛЛЫ

Гадим Руфллаев

Лянкяранский государственный университет, Лянкярань, Азербайджан

Статья посвящена творчеству Сары Ашуга, одного из выдающихся деятелей азербайджанской литературы, черствого поэта, и научным исследованиям Салмана Мумтаза, одного из литературоведов, впервые изучивших это наследие. В результате интенсивных исследований Салмана Мумтаза стало известно, что Сары Ашуг (Ашуг Абдулла) является одним из наших поэтов-ашиков, живших в 17 веке. Хотя точных сведений о его жизни и литературном наследии нет, есть сведения о его переселении в Карабах, нынешние Губадлинско-Зенгилянский район, где он жил и творил и там умер. Правда, до Салмана Мумтаза первую информацию о Сары Ашуге дал Гасанали Хан Гарадаги. В своих записях он сообщил, что Ашуг был родом из Гарадагского района Южного Азербайджана и переехал в село Гюлаберд Зангезура. Однако исследования Салмана Мумтаза были необходимы, так как эти данные, по-видимому, не получили достаточного резонанса в научном обороте. Салман Мумтаз проводит исследование о Сары Ашуге (Ашуг Абдулла) и публикует результат в виде статьи «Ашуга Абдулла» в серии «Азербайджанская литература-13» в 1927 году. Он пишет здесь: «Ашуг Абдулла, живший до начала XI века-хиджры (XVII Г.Р.), очень искренний и тонкий поэт. Он тайец, то есть с другой стороны Аракса, а так как он тоже блондин, то получил известность под именами Сары Ашуг (Желтый Ашуг) и Гариб Ашуг. В конце X века по хиджре (XVI Г.Р.) Ашуг перебрался из Гарадагского района в Зангезурский район и поселился там в селе Гарадаглы.

В статье с помощью художественных примеров и штампов выражена дальнейшая судьба Ашуга Абдуллы (Желтого Ашуга), его любовь к девушке по имени Добра, его переживания по поводу смерти возлюбленного и любовь к нему.

Исследования Салмана Мумтаза в этой области стали важным источником для дальнейших исследований.

Ключевые слова: любовная поэзия, Сары Ашуг, литературные источники, научные результаты.

Daxil oldu: 02.06.2022;

Çapa qəbul edildi: 14.11.2022;

Çap edildi: 30.12.2022

Elmi xəbərlər jurnalı Lənkəran Dövlət Universitetinin
mətbəəsində çap olunmuşdur.
Jurnal İNDEKS COPERNİCUS bazasına daxildir.

Yığma verilmişdir: 02.06.2022

Çapa imzalanmışdır: 30.12.2022

Kağızın formatı: $60 \times 84^{\frac{1}{8}}$

Çap vərəqi: 8,0 c.v., tiraj: 100

Ünvan: Az 4200, Lənkəran şəhəri, General Həzi Aslanov xiyabanı 50
e-mail: elmi_meqale@lsu.edu.az
www.lsu.edu.az